

NEDERLANDSE KERKGESCHIEDENIS

DEEL 1

Wat betekenen deze stenen?

*Acht plekken die je kunt bezoeken,
van Willibrord tot de martelaren van
Gorcum*

*Wanneer uw kinderen morgen vragen zullen: Wat
betekenen deze stenen voor u?*

Jozua 4:6

WIM KAMPHORST

NEDERLANDSE KERKGESCHIEDENIS · DEEL 1

Wat betekenen deze stenen?

*Acht plekken die je kunt bezoeken,
van Willibrord tot de martelaren van Gorcum*

WIM KAMPHORST

Inhoud

Inleiding: stenen die iets vertellen	2
Utrecht: een kerk in het oude fort	5
Dokkum: de bron waar het water bleef stromen	17
Egmond: de put bij het lege graf	31
Deventer: het huis dat Geert Grote weggaf	45
Zwolle: de monnik die een boek schreef over volgen	58
Den Haag: de weduwe die zei dat het brood en meel was	71
Witmarsum: de priester die zijn naam achterliet	84
Brielle: de schuur waarvan alleen de omtrek bleef	97
Nawoord	111

Wat betekenen deze stenen? Nederlandse kerkgeschiedenis in plekken die je kunt bezoeken, deel 1

© 2026 Wim Kamphorst

Stichting (F)Luister Nederland

Bijbelcitaten zijn overgenomen uit de Herziene Statenvertaling © 2010 Stichting HSV.

Eigen uitgave. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Bij elk hoofdstuk staan de geraadpleegde bronnen. Verhalen die alleen uit overlevering of uit de eigen getuigenis van een persoon bekend zijn, of die niet te controleren zijn, worden in de tekst en in het slotoverzicht van elk hoofdstuk zo benoemd. Openingstijden en toegang van de plekken veranderen; kijk daarvoor op de website van de plek zelf.

Inleiding: stenen die iets vertellen

Toen het volk Israël de Jordaan was overgestoken, moesten twaalf mannen elk een steen uit de rivier halen. Die stenen werden opgesteld op de plek waar ze die nacht sliepen. Jozua legde uit waarom: *Wanneer uw kinderen morgen vragen zullen: Wat betekenen deze stenen voor u?* (Jozua 4:6). Dan moesten de ouders vertellen wat God daar had gedaan.

Nederland ligt vol met zulke stenen. Een plein in Utrecht met lijnen in de bestrating. Een bron in Dokkum. Een monument in een Fries weiland. Een kerk in Brielle waar elk jaar pelgrims naartoe komen. Je fietst er zo langs. Maar wie stilstaat en vraagt wat ze betekenen, hoort een verhaal over mensen die geloofden, die twijfelden, die vervolgd werden en soms zelf vervolgden.

EEN GESCHIEDENIS DIE JE KUNT BEZOEKEN

Dit is het eerste deel van een reeks over de kerkgeschiedenis van Nederland. Ik vertel die geschiedenis niet als een rij jaartallen, maar aan de hand van plekken die je vandaag nog kunt bezoeken. Elk hoofdstuk begint op zo'n plek, zoals die er nu bij ligt. Daarna gaan we terug naar het moment waarop daar iets gebeurde dat de kerk in ons land veranderde. En we kijken naar de mensen die erbij waren.

Het voorbeeld is *God's Generals* van Roberts Liardon. Hij laat zien dat de geschiedenis van de kerk gemaakt wordt door mensen van vlees en bloed, met moed en met fouten. Zo wil ik het ook doen.

Dit deel loopt van ongeveer 690 tot 1572. Van een monnik uit Engeland die in Utrecht een kerk begon, tot negentien priesters en broeders die in Brielle om hun geloof werden opgehangen. Daartussen liggen kloosters, boeken die over de hele wereld gelezen werden, en de eerste mensen die om de Reformatie op de brandstapel kwamen.

FEITEN VOOROP

Over deze plekken gaan veel verhalen rond. Sommige zijn eeuwenoud en mooi, maar niet altijd waar. Een heiligenleven uit de achtste eeuw is iets anders dan een archiefstuk. Een legende over een bron die opwelde, is iets anders dan een opgraving.

Ik heb per hoofdstuk uitgezocht wat vaststaat, wat we alleen uit overlevering of uit iemands eigen woorden kennen, en wat onzeker is. In de tekst zeg ik het erbij. Na elk hoofdstuk staat een kort overzicht en daarna de bronnen, zodat je zelf verder kunt zoeken.

VAN IEDEEREEN

De kerkgeschiedenis van Nederland is niet van één kerk. Katholieken, protestanten, doopsgezinden en later evangelischen en pinkstergelovigen hebben er allemaal een deel in. Ze hebben elkaar soms veel pijn gedaan. Ik probeer eerlijk te vertellen wat er gebeurde, ook als het pijn doet, en ik kies geen partij. De martelaren van Gorcum en Wendelmoet Claesdochter staan in dit boek naast elkaar. Ze stierven allebei om wat ze geloofden.

Een paar mensen over wie ik in andere boeken al een heel hoofdstuk schreef, komen hier alleen kort voorbij. Dit boek gaat over de plekken en de momenten.

HOE JE DIT BOEK KUNT LEZEN

Je kunt het van voor naar achter lezen, want de hoofdstukken staan in de volgorde van de tijd. Maar je kunt het ook meenemen. Achter elk hoofdstuk staat onder **Ga er zelf heen** waar de plek is en wat je er ziet. Openingstijden zet ik er niet in, want die veranderen. Kijk daarvoor op de website van de plek zelf.

Misschien woon je vlak bij een van deze plekken en ben je er nooit naar binnen gegaan. Neem je kinderen mee. En als ze vragen wat die stenen betekenen, weet je wat je kunt vertellen.

Utrecht: een kerk in het oude fort

Wie over het Domplein in Utrecht loopt, kijkt meestal omhoog. Naar de Domtoren, naar het koor van de Domkerk. Kijk een keer naar beneden. In de bestrating loopt een lijn van roestbruin cortenstaal. Hij volgt precies de plek waar ooit de muur van een Romeins fort stond. In het staal is een kaart gegraveerd van de grenzen van het Romeinse Rijk. Utrecht lag aan de rand ervan.

Verderop zie je andere tekens in de stenen. Een vlak van klinkers geeft de plattegrond aan van het schip van de Dom, het lange middeleeuwse deel dat in 1674 in een storm instortte. Ernaast zijn de omtrekken aangegeven van twee verdwenen gebouwen: de Heilig Kruiskapel en de Sint-Salvatorkerk. Dat laatste kerkje liet een Engelse monnik bouwen, ruim dertien eeuwen geleden. Onder je voeten, in de ruimte die DOMunder heet, kun je met een zaklamp langs de funderingen lopen.

Die monnik heette Willibrord. Hij kwam in 690 over zee naar de Lage Landen, en van hier uit, binnen de muren van dat Romeinse fort, probeerde hij de Friezen voor Christus te winnen. Utrecht noemt hem zijn eerste bisschop. De katholieke kerk in Nederland

noemt hem haar patroon. Van zijn leven weten we minder dan je zou denken, en een deel van wat verteld wordt, is legende.

Om te zien wat er werkelijk gebeurde, moet je eerst naar het noorden van Engeland.

EEN JONGEN VAN ZES IN RIPON

Willibrord werd geboren in 657 of 658 in Northumbria, het noordoosten van het huidige Engeland. Het christendom was er nog jong. Ruim een halve eeuw eerder had de eerste Engelse koning zich laten dopen.

Volgens de levensbeschrijving die de geleerde Alcuinus aan het eind van de achtste eeuw over hem schreef, stierf zijn moeder toen hij klein was. Zijn vader bracht hem op zijn zesde of zevende naar een klooster. Dat was in die tijd niet vreemd. Een kind dat zo aan een klooster werd toevertrouwd, groeide op tussen monniken en werd meestal zelf monnik. Willibrord kwam terecht in Ripon, bij Wilfrid van York. Rond zijn twintigste legde hij er zijn geloften af.

Kort daarna, rond 678, vertrok hij naar Ierland. Hij ging naar het klooster Rath Melsigi, waar een Engelse monnik de leiding had: Egbert. Willibrord bleef er twaalf jaar.

EGBERT STUURT TWAALF MANNEN

In Ierland leefde een gedachte die voor ons vreemd klinkt. Monniken verlieten vrijwillig hun land en hun familie, als een offer aan God. Ze noemden het *peregrinatio pro Christo*: in den vreemde leven omwille van Christus. Het doet denken aan Abraham, tegen wie God zei: *Gaat u uit uw land, uit uw familiekring en uit het huis van uw vader, naar het land dat Ik u wijzen zal* (Genesis 12:1).

Egbert wilde zelf naar de Germaanse volken op het vasteland. Het lukte hem niet. Dus stuurde hij anderen. De Engelse geschiedschrij-

ver Beda, die in 731 zijn kerkgeschiedenis van het Engelse volk voltooide, vertelt dat de opvallendste van hen Willibrord was. Ze vertrokken in 690. Beda schrijft dat ze met hun twaalven waren: Willibrord en elf metgezellen. De Canon van Nederland laat ze aan land gaan bij de monding van de Rijn, waar nu Katwijk ligt. Andere schrijvers noemen ook de Grevelingen. Waar die boot precies op het strand liep, weet niemand zeker.

Wat vaststaat is waar ze daarna heen gingen. Ze reisden door naar Pepijn.

PEPIJN EN HET FORT AAN DE RIJN

Pepijn van Herstal was hofmeier van de Franken. Een koning was hij niet, maar hij had de macht in handen. In 689 had hij de Friese koning Radboud verslagen. Beda schrijft dat Pepijn kort tevoren het nabije deel van Friesland had onderworpen en koning Radboud had verdreven. Pepijn ontving de twaalf monniken graag, schrijft Beda. Hij stuurde ze naar Friesland om er te preken, en hij gaf ze zijn bescherming.

Hier zit iets wat je bij Willibrord niet moet wegpoetsen. Zijn zending reisde mee met het Frankische gezag. Waar Pepijn won, kon Willibrord preken. Waar Radboud terugkwam, moest hij vluchten. Voor de Friezen was het christendom daardoor ook het geloof van de vijand. Dat verklaart veel van wat er later gebeurde.

Toen Willibrord in Utrecht aankwam, stond daar al een kerkje. Rond 630 had de Frankische koning Dagobert het laten bouwen, binnen de muren van het verlaten Romeinse fort. Onder Fries gezag was het verwoest of in verval geraakt. Het was een klein begin dat al eens mislukt was.

OP DE FEESTDAG VAN CECILIA

In 692 reisde Willibrord voor het eerst naar Rome. Hij vroeg de paus om toestemming en zegen voor zijn werk, en hoopte relieken mee te krijgen: overblijfselen van apostelen en martelaren, die in nieuwe kerken een plaats kregen.

Intussen kozen de broeders in Friesland een van hen, Suidbert, tot bisschop. Hij werd in Engeland gewijd door Wilfrid, de man bij wie Willibrord was opgegroeid.

Daarna nam Pepijn het initiatief. Met instemming van iedereen, zo schrijft Beda, stuurde hij Willibrord opnieuw naar Rome, waar Sergius nog paus was. In november 695 wijdde paus Sergius I hem tot aartsbisschop van de Friezen. Een aartsbisschop staat boven andere bisschoppen. Het was een groot plan voor een volk dat nog nauwelijks christenen kende.

De wijding vond plaats in de kerk van de heilige Cecilia, een martelares uit de vroege kerk, op haar feestdag, 22 november. Beda zet het in het jaar 696. Willibrord zelf schreef het jaar 695 op, en de meeste historici volgen hem. De paus gaf hem een nieuwe naam: Clemens. Willibrord gebruikte die naam zelden.

Ik vind dat een ontroerend detail. In 728, als hij al zeventig is, schrijft Willibrord in de marge van zijn eigen kerkelijke kalender een korte aantekening over zijn leven. Hij zet haar naast de feestdagen van Cecilia en van Clemens, bij de dag van zijn wijding. De kalender zelf werd in de eerste jaren van de achtste eeuw in Echternach geschreven, en hij bestaat nog, in een bibliotheek in Parijs. Het is een van de weinige plekken waar we Willibrord zelf horen.

WILTABURG

Toen hij terugkwam, gaf Pepijn hem een vaste plaats. Beda noemt het een plek in zijn fort, in de oude taal van dat volk Wiltaburg genoemd, en in het Gallisch Trajectum. Het Romeinse fort aan de Rijn werd het thuis van de aartsbisschop.

Hier, op wat nu het Domplein is, ging Willibrord aan het werk. Hij bouwde een kerk gewijd aan de Verlosser, de Sint-Salvatorkerk. Het verwoeste kerkje van Dagobert bouwde hij opnieuw op en wijdde het aan Sint-Maarten. Bij de kerken stichtte hij een klooster, dat later ook een kloosterschool kreeg.

Over de volgorde zijn historici het niet eens. Sommigen laten Willibrord beide kerken direct na 695 bouwen. Een artikel uit 1995 in het tijdschrift *Madoc* dateert de herbouw van de Sint-Maarten pas na 719. Wat iedereen deelt, is de plek. Uit die Sint-Maarten groeide de latere Dom. De Sint-Salvatorkerk bleef staan tot 1587, toen ze na de Reformatie werd afgebroken. De lijnen in het plein laten zien waar ze stond.

Beda schreef in 731 dat Willibrord op dat moment al zesendertig jaar bisschop was. Hij noemt hem eerbiedwaardig door zijn hoge leeftijd. De oude man leefde nog toen de Engelse monnik over hem schreef.

HET EILAND VAN DE GOD FOSITE

Wat deed Willibrord in die jaren buiten Utrecht? Daarvoor zijn we grotendeels aangewezen op Alcuinus. Zijn levensbeschrijving is geschreven als een heiligenleven: om te stichten en te eren, niet om een nauwkeurig verslag te geven. Hij schreef haar ruim een halve eeuw na Willibrords dood, op verzoek van Beornrad, abt van Echternach.

Volgens Alcuinus kwam Willibrord op een eiland dat gewijd was aan de god Fosite. Daar mocht niemand de dieren aanraken of zonder te zwijgen water putten uit de bron. Willibrord doopte er mensen in die bron en liet zijn mannen een paar dieren slachten om te eten. Radboud hoorde ervan. Volgens het verhaal liet hij drie dagen lang het lot werpen over de monniken. Het lot viel nooit op Willibrord, maar een van zijn metgezellen werd gedood.

Een ander verhaal van Alcuinus speelt op Walcheren. Daar zou Willibrord een afgodsbeeld kapot hebben geslagen, waarna de priester van dat beeld hem met een zwaard op het hoofd sloeg. Willibrord bleef ongedeerd en verbood zijn mensen de man iets te doen.

Of het zo gegaan is, kunnen we niet controleren. Waar dat eiland van Fosite lag, is zelfs onzeker. Sommigen denken aan Helgoland, anderen aan een eiland dichterbij de Nederlandse kust. De verhalen laten wel zien hoe de mensen een generatie later over hem dachten: een man die zonder wapens het heilige van de Friezen aanraakte en het overleefde.

Ook een tocht naar de Denen wordt verteld. Hun koning Ongendus wilde er niets van weten. Willibrord nam dertig jongens mee terug om hen te onderwijzen en te dopen. Ook dat verhaal kennen we alleen uit de levensbeschrijvingen.

EÉN VOET IN HET WATER

In 714 stierf Pepijn. De Frankische macht raakte in verwarring, en Radboud greep zijn kans. Hij heroverde het gebied dat hij kwijt was. Volgens de oude verslagen werden priesters verjaagd en kerken verwoest. Het werk van bijna vijfentwintig jaar lag stil. Willibrord moest Utrecht verlaten. Waarschijnlijk verbleef hij in zijn klooster Echternach, in het huidige Luxemburg. Dat klooster had hij in 698 gesticht op grond die Irmina hem schonk, een dochter

van de Frankische koning Dagobert. Later gaven Pepijn en anderen er meer bij. Echternach werd de plek waar hij zich vaak terugtrok.

Ik blijf bij Willibrord vooral hangen bij dit moment. Hij was in de vijftig. Alles wat hij in Utrecht had opgebouwd, was weg. Er staat nergens wat hij daarbij voelde, en ik ga het ook niet invullen. Wat we wel weten, is wat hij daarna deed.

Over Radboud gaat een beroemd verhaal rond. Hij zou op het punt hebben gestaan zich te laten dopen, met één voet al in de doopvont. Toen vroeg hij bisschop Wulfram wat er geworden was van zijn voorouders, die nooit gedoopt waren. De bisschop antwoordde dat zij zeker niet in de hemel waren. Radboud trok zijn voet terug en weigerde de doop.

Dit verhaal komt uit een legendarische bron uit de negende eeuw. Het draait niet om Willibrord, en historici rekenen het tot de anekdotes. Maar het vangt iets wat echt was. Voor een Fries betekende kiezen voor Christus ook kiezen tegen je voorouders en voor de Franken. Wat zou jij gedaan hebben, als je moest kiezen tussen de God van de vreemdeling en de graven van je vader en moeder?

DRIE JAAR MET BONIFATIUS

In 718 begon Karel Martel, de nieuwe sterke man bij de Franken, de strijd tegen Radboud. In 719 stierf de Friese koning. Willibrord kon terug naar Utrecht. Hij was toen een man van rond de zestig, en hij begon opnieuw: kerken herstellen, priesters aanstellen, mensen onderwijzen.

Hij kreeg hulp van een andere Engelse monnik: Bonifatius. Ongeveer drie jaar werkte hij samen met Willibrord in het Friese gebied, van 719 tot 721 of 722. Daarna gingen hun wegen uiteen. Bonifatius werkte verder in de Duitse landen. In 754, toen hij rond de tachtig was, werd hij bij Dokkum vermoord.

Bonifatius speelt nog op een andere manier mee in dit verhaal. In 753 schreef hij een brief aan paus Stefanus II over Utrecht. Daarin schrijft hij dat koning Dagobert het eerste kerkje in Utrecht aan de bisschop van Keulen had gegeven, op voorwaarde dat die de Friezen tot het geloof zou brengen. Keulen had dat niet gedaan. Daarna vertelt hij dat Willibrord er de kerk van de Verlosser bouwde en de verwoeste kerk van Sint-Maarten herstelde, en dat Willibrord in Utrecht een bisschopszetel had. Die zetel, schreef hij, was daarna aan hem zelf toevertrouwd. De brief is een belangrijke bron, maar het artikel in Madoc noemt zijn voorstelling van de vroege geschiedenis van Utrecht een vervalsing. Bonifatius had er belang bij het zo te vertellen. Het antwoord van de paus is niet bewaard.

WAS HET AL EEN BISDOM?

Utrecht rekent 695 als het begin van het bisdom. Het ligt ingewikkelder.

Willibrord werd gewijd als aartsbisschop van een volk, de Friezen. Utrecht was zijn uitvalsbasis en zijn kerk. Na Bonifatius leidde een abt, Gregorius, het klooster en de missiepost. Van een bisdom was een tijd geen sprake. In 777 werd er in Keulen weer een bisschop voor Utrecht gewijd, Alberik, onder het gezag van de aartsbisschop van Keulen. Pas in de negende eeuw, onder bisschop Frederik, kreeg het bisdom echt vorm.

Ik vind dat geen reden om Willibrord minder te eren. Wat hij in Utrecht begon, bleef bestaan, ook toen het een paar keer bijna verdwenen was. Een bisdom is uiteindelijk een gemeenschap van mensen. Die gemeenschap begon in dat fort.

EEN GRAF IN ECHTERNACH

In 734 trok Willibrord zich terug in Echternach. Daar stierf hij in 739, op 6 of 7 november. Hij was eenentachtig jaar. Hij werd begraven in de kerk van zijn abdij. Zijn feestdag is 7 november gebleven.

Hij werd vrijwel direct na zijn dood als heilige vereerd. Alcuinus vertelt over wonderen bij zijn graf. In Echternach trekt nog elk jaar op de dinsdag na Pinksteren een springprocessie door de straten, een boetetocht ter ere van hem. In Utrecht wordt sinds 2002 elk jaar in september een Willibrordprocessie gehouden.

Na de Reformatie werd de Dom in 1580 een protestantse kerk, en dat is hij gebleven. De gotische kathedraal die vanaf 1254 op de plek van Willibrords Sint-Maarten verrees, verloor op 1 augustus 1674 haar schip in een zware storm. Het werd nooit herbouwd. Het puin bleef lang liggen. Pas in de negentiende eeuw werd het opgeruimd en werden de graven verplaatst. In 1825 droeg de kerk de grond over aan de stad, en zo ontstond het plein tussen de toren en het koor. Wie in DOMunder afdaalt, maakt die storm van 1674 mee in een voorstelling met licht en geluid, en ziet daarna onder de grond de resten van wat er vóór de gotische kathedraal stond: het Romeinse fort, de nederzetting uit Willibrords tijd en de oudere kerken. Protestant en katholieken hebben allebei hun eigen herinnering aan deze plek. Willibrord hoort bij beide.

BRONS TEGENOVER DE JANSKERK

Loop vanaf het Domplein een paar minuten naar het noorden, naar het Janskerkhof. Daar staat, op een hoge sokkel, een bronzen man te paard. Hij draagt een monnikspij. In zijn hand houdt hij een kerkje. Het is Willibrord, gemaakt door de Belgische beeldhouwer Albert Termote. Het beeld hoort bij de herdenking van Willibrords sterfjaar, twaalf eeuwen later, in 1939. Het werd in 1947 onthuld.

Het beeld staat tegenover de Janskerk en kijkt in de richting van het Domplein. Fietzers moeten eromheen.

Het kerkje in zijn hand is klein. Zo klein als het kerkje van Dagobert misschien was, binnen de muren van een fort dat de Romeinen al eeuwen eerder hadden verlaten. Een man van over de zee kwam erin wonen, verloor het weer, en kwam op zijn zestigste terug.

Als je weer op het Domplein staat, zoek dan die lijn van cortenstaal. Hij markeert de rand van een wereldrijk dat allang verdwenen was toen Willibrord kwam. Binnen die oude muur bouwde hij zijn kerkje, met het land van de Friezen voor zich.

GA ER ZELF HEEN

Het Domplein ligt in het hart van de oude binnenstad van Utrecht, tussen de Domtoren en de Domkerk. De lijn van cortenstaal die de muur van het Romeinse fort aangeeft, en de klinkers die de plattegronden van het verdwenen schip, de Heilig Kruiskapel en de Sint-Salvatorkerk tonen, zijn altijd te zien. Neem de tijd om ze op de grond te volgen.

Onder het plein ligt DOMunder. Je gaat met een zaklamp naar beneden en ziet funderingen van het Romeinse fort, sporen van Willibrords tijd, resten van vroegere kerken en van het ingestorte schip. Kaartjes zijn onder meer te koop bij de Utrecht Winkel aan het Domplein 9, waar ook de rondleidingen in de Domtoren beginnen. Kijk voor openingstijden op de website van DOMunder.

De Domkerk zelf, het koor dat de storm van 1674 overleefde, is een protestantse kerk die ook bezoekers ontvangt. Kijk voor openingstijden op de website van de Domkerk. Het ruiterbeeld van Willibrord staat op het Janskerkhof, tegenover de Janskerk, een korte wandeling van het Domplein.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): het Romeinse fort op de plek van het Domplein; het kerkje van Dagobert rond 630; Willibrords geboorte in Northumbria (657 of 658), zijn jeugd in Ripon en zijn jaren in Ierland bij Egbert; de oversteek in 690 met elf metgezellen en de ontvangst door Pepijn; de reizen naar Rome in 692 en 695; de wijding door paus Sergius I op de feestdag van Cecilia, met de naam Clemens; Utrecht (Trajectum, Wiltaburg) als zijn standplaats, met de Sint-Salvator en de Sint-Maarten; de stichting van Echternach in 698; Radbouds herovering na de dood van Pepijn in 714 en zijn dood in 719; de samenwerking met Bonifatius rond 719 tot 721 of 722; Willibrords dood in Echternach in 739; de instorting van het schip van de Dom in 1674; de afbraak van de Sint-Salvatorkerk in 1587; het beeld van Termote, onthuld in 1947.

Alleen uit overlevering of heiligenleven: de dood van zijn moeder en zijn plaatsing in het klooster als kind (Alcuinus); de gebeurtenissen op het eiland van Fosite, met het loten en de gedode metgezel; het afgodsbeeld op Walcheren; de tocht naar de Deense koning Ongendus en de dertig jongens; de wonderen bij zijn graf.

Onbevestigd: de precieze landingsplaats in 690 (Katwijk, Grevelingen of elders); de ligging van het eiland van Fosite; het verhaal van Radboud met één voet in de doopvont, dat uit een legendarische bron uit de negende eeuw komt; de exacte volgorde waarin Willibrord de twee Utrechtse kerken bouwde of herbouwde.

Duiding: Beda dateert de wijding in 696, Willibrords eigen aantekening en de meeste historici in 695. Of Utrecht in 695 al een bisdom in de latere betekenis was, is onder historici een vraag: Bonifatius' brief van 753 is hier een belanghebbende bron, en het bisdom kreeg pas in de achtste en negende eeuw vaste vorm.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Canon van Nederland, venster Willibrord
2. Beda, Kerkgeschiedenis van het Engelse volk, boek V, hoofdstuk 10 (CCEL)
3. Beda, Kerkgeschiedenis van het Engelse volk, boek V, hoofdstuk 11 (CCEL)
4. Allgemeine Deutsche Biographie en Neue Deutsche Biographie, Willibrord
5. Madoc, jaargang 1995, over Willibrord en Bonifatius in Utrecht (DBNL)
6. Van Afra tot de Zevenlappers, lemma Willibrord (DBNL)
7. Catholic Encyclopedia, Willibrord (Ökumenisches Heiligenlexikon)
8. Schaff-Herzog Encyclopedia, Willibrord (CCEL)
9. Butler, St. Willibrord, Confessor, First Bishop of Utrecht (EWTN)
10. Cult of Saints, Oxford: de kalender van Willibrord, november
11. DBNL, over het schilderij van Radboud en de legende van de doopvont
12. Kerkenkijken, Domkerk Utrecht: geschiedenis en gebouw
13. OKRA landschapsarchitecten, project Domplein
14. DUIC, Verbouwing Domplein van start
15. Tinker, archeologische beleving onder het Domplein (DOMunder)
16. DOMunder
17. DUIC, Op het voetstuk: Sint Willibrordus op het Janskerkhof
18. Equestrian Statue, Willibrord in Utrecht
19. COMECE, Saint Willibrord by Albert Termote

Dokkum: de bron waar het water bleef stromen

Aan de Bronlaan in Dokkum, net buiten het oude centrum, staat een gietijzeren pomp bij een bron met gemetselde randen. Achter de bron ligt een halfronde kapel van baksteen, open in het midden, met rijen banken die oplopen zoals in een theater. Er zijn ruim zestienhonderd zitplaatsen. Rond de kapel loopt een park met slingerpaden en een beukenhaag, en langs de paden staan kleine bidhuisjes met keramische taferelen van de lijdensweg van Jezus. Op een sokkel staat een stenen man van ongeveer tweeënhalve meter hoog. Hij houdt een boek boven zijn hoofd.

Die man is Bonifatius. Het boek boven zijn hoofd is een legende. Het water in de bron is een ander verhaal, en het staat in een van de oudste teksten die we over hem hebben.

Op 5 juni 754 werd Bonifatius in Friesland vermoord, samen met een groep priesters, diakens en monniken. Hij was toen aartsbisschop, een Engelsman die bijna veertig jaar op het vasteland had gewerkt. Dokkum heeft zijn naam sindsdien bewaard, in een kerk op de terp, in een abdij die verdween, in een bron die werd teruggevonden en in een kapel uit 1934. Maar wat weten we echt over die ochtend? En wat is er later bij verteld?

Het begint in Engeland, met een jongen die Winfried heette.

EEN ENGELSMAN MET EEN NIEUWE NAAM

Winfried werd rond 675 geboren in Engeland. De traditie noemt Crediton in het zuidwesten als zijn geboorteplaats, maar dat is een later verhaal. Hij werd monnik en priester. In 716 stak hij over naar het vasteland en kwam hij in Utrecht, bij Willibrord, de Engelse missionaris die daar al jaren werkte onder de Friezen. Hij bleef ongeveer een jaar bij hem.

Een missionaris is iemand die het evangelie gaat vertellen aan mensen die het nog niet kennen. De Friezen woonden in die tijd langs de hele kust, van het huidige Zeeland tot ver in Duitsland. Ze hadden hun eigen goden en hun eigen heilige plaatsen. Ze leefden op terpen, heuvels van aarde en mest die ze zelf hadden opgeworpen om droog te blijven als de zee binnenkwam.

Winfried werd later Bonifatius genoemd. Hij werkte daarna vooral in Duitsland. In 732 maakte paus Gregorius III hem aartsbisschop. In 745 kreeg hij Mainz als zetel, de stad van waaruit hij de kerk in een groot gebied bestuurde. Samen met zijn leerling Sturm stichtte hij het klooster Fulda.

Over die jaren is veel geschreven. Voor dit hoofdstuk gaat het om het einde.

EEN OUDE MAN GAAT TERUG

In 754 trok Bonifatius opnieuw naar Friesland. Hij was ongeveer tachtig. Waarom een man van die leeftijd, met een aartsbisdom en een netwerk van kloosters achter zich, terugging naar het land waar hij als jonge monnik was begonnen, vertelt geen bron met zoveel woorden. Willibald, die zijn eerste levensbeschrijving schreef, be-

schrijft hem vooral als iemand die tot het einde wilde preken en dopen.

Wie was die Willibald? Hij was een Angelsaksische priester, net als Bonifatius. Hij heeft hem nooit persoonlijk gekend. Hij schreef zijn boek op verzoek van Lul, de opvolger van Bonifatius in Mainz, en van bisschop Megingoz van Würzburg. Megingoz overleed in 768, dus het boek is binnen ongeveer vijftien jaar na de moord geschreven. Historicus Marco Mostert noemt Willibald een schrijver die de martelaar neerzet als een voorbeeldige heilige. Dat moet je weten als je hem leest. Zijn tekst is een heiligenleven, een verhaal dat wil laten zien hoe een heilige leefde en stierf. Het is ook de beste bron die we hebben.

Met Bonifatius reisde een groep van zijn mensen mee. Willibald noemt ze bij naam. Eoban was erbij, die hij een bisschop noemt. Verder drie priesters, Wintrung, Walthere en Ethelhere. Drie diakens, Hamrind, Scirbald en Bosa. En vier monniken: Wachar, Gundaecer, Illehere en Hathowulf. Hoeveel mensen er in totaal bij waren, zegt Willibald niet. Latere schrijvers spreken van tweeënvijftig metgezellen. Dat getal komt uit later tijd.

EEN KAMP AAN DE BOORNE

Bonifatius had een dag vastgesteld waarop pas gedoopte Friezen terug zouden komen. Hij wilde hun de handen opleggen, een gebaar waarmee een bisschop een nieuwe gelovige bevestigt in het geloof. De mensen waren naar huis gegaan en zouden op die dag terugkeren. Hij wachtte in een kamp aan de oever van de Bordne, de Boorne, een water dat in die tijd Oostergo en Westergo van elkaar scheidde. Zo staat het bij Willibald.

Hier moet ik iets eerlijk zeggen. Willibald noemt Dokkum niet. De historicus Cas Hofstee heeft zijn tekst daar nauwkeurig op nagele-

zen. De oudste bron spreekt van een kamp aan de Boorne, op de grens van twee Friese gouwen, en meer niet. Dat Dokkum de plek is, weten we uit latere bronnen en uit wat er in Dokkum zelf is gevonden. Daar kom ik op terug.

Het was 5 juni. De Friezen die hij verwachtte, kwamen niet. Bij het eerste licht kwam er een gewapende groep op het kamp af.

“HOUD OP MET VECHTEN”

Wat er toen gebeurde, kennen we alleen uit Willibald. De begeleiders van Bonifatius grepen naar hun wapens. Bonifatius kwam uit zijn tent. Hij had relieken bij zich, overblijfselen van heiligen die christenen in die tijd als kostbaar bewaarden. Hij zei tegen zijn mensen dat ze moesten ophouden met vechten. Kwaad moest met goed worden overwonnen, zei hij, met een gedachte die bij de apostel Paulus vandaan komt.

Daarna sprak hij de priesters, diakens en monniken toe. Ze moesten niet bang zijn, zei hij volgens Willibald, voor wie het lichaam kan doden maar de ziel niet. Hij gebruikte daarmee de woorden van Jezus: *En wees niet bevreesd voor hen die het lichaam doden en de ziel niet kunnen doden* (Mattheüs 10:28).

Toen werden ze allemaal gedood.

Ik heb die zinnen vaak gelezen. Willibald was er niet bij. Hij schreef op wat anderen hem vertelden, en hij schreef als iemand die een heilige wilde laten zien. Of Bonifatius precies dit zei, kan niemand controleren. Wat wel vaststaat, is dat de oudste herinnering aan deze man er een is van iemand die zijn mensen verbood terug te slaan. Wat zou jij hebben gedaan, met een groep gewapende mannen voor je tent en je eigen mensen met een zwaard in de hand?

KISTEN VOL BOEKEN

De rest van het verhaal bij Willibald is minder plechtig. De aanval-
lers plunderden het kamp. Ze namen de kisten mee, omdat ze dach-
ten dat er goud en zilver in zat. Op de schepen vonden ze wijn, en
ze dronken. Over de buit kregen ze ruzie. Ze vielen in twee groepen
uiteen en doodden elkaar.

Toen de overlevenden de kisten openmaakten, vonden ze boeken.
Geen goud, geen zilver, alleen handschriften en heilige teksten. Ze
gooiden ze weg in de velden en in de moerassen. Later, zo schrijft
Willibald, werden de boeken teruggevonden en naar een klooster
gebracht.

Drie dagen na de moord kwam de wraak. Christenen uit de omge-
ving trokken met een gewapende groep op tegen de heidense ne-
derzettingen in de buurt. Ze doodden veel mensen en namen ge-
vangenen mee. Willibald schrijft dat de heidenen daarna het geloof
aannamen dat ze tijdens het leven van Bonifatius hadden afgewe-
zen.

Hij vertelt het als een overwinning. Voor een lezer van nu is het
een moeilijke passage. De man die zijn mensen verbood te vechten,
werd gewroken met geweld. Willibald gaat daar niet op in. Ik laat
het staan zoals hij het schreef.

EEN KLOK DIE VANZELF LUIDDE

De lichamen gingen per schip over het Almere, het grote binnenwa-
ter waar later de Zuiderzee uit groeide, naar Utrecht. Daar werden
ze begraven. Kort daarna kwamen er monniken uit Mainz, gestuurd
door Lul en geleid door een monnik die Hadda heette. Ze wilden
het lichaam van Bonifatius meenemen.

In Utrecht zei een graaf dat koning Pepijn had bepaald dat het lichaam daar moest blijven. Toen ging er een klok luiden, zonder dat iemand hem aanraakte. Zo vertelt Willibald het. De mensen zagen het als een teken en lieten het lichaam gaan. Het kwam dertig dagen na de dood in Mainz aan.

Uiteindelijk kreeg Bonifatius zijn graf in Fulda, het klooster dat hij zelf had laten stichten. Daar ligt hij nog, in een schrijn onder het hoofdaltaar van de dom. Ook de relieken van Eoban kwamen na 756 naar Fulda, samen met die van een andere metgezel, Adalar. Vóór het jaar 1100 werden die twee overgebracht naar Erfurt. In de dom daar staat een reliekkist voor beiden uit ongeveer 1350.

Van Eoban weten we verder weinig. Hij was waarschijnlijk een Engelsman die met Bonifatius naar het vasteland was gekomen. Willibald noemt hem een bisschop die in Utrecht was gewijd. Latere lijsten zetten hem neer als bisschop van Utrecht, maar de bronnen zijn het daar niet over eens.

EEN PAARD DAT WEGZAKTE

En dan de bron.

Willibald vertelt het verhaal als iets wat hij van Lul had gehoord, die het van koning Pepijn had, die het weer van ooggetuigen had. Op de plek waar Bonifatius was gestorven, wilde de koning een grote heuvel laten opwerpen. Het water kwam daar bij hoog tij binnen, en bovenop moesten een kerk en een klooster komen. Toen Abba, een bestuurder van Pepijn, over die heuvel reed, zakte het paard van een van zijn dienaren weg in de zachte grond. Toen het dier eruit kwam, welde er een bron op. Het water was helder en zoet, schrijft Willibald, en het werd een beek.

Het is een wonderverhaal uit de derde hand. Willibald vertelt het met zorg: hij zegt erbij van wie hij het heeft. Later werd het verhaal

eenvoudiger. In Dokkum wordt het verteld als de legende van het paard van Bonifatius zelf. In de oudste tekst is het het paard van een dienaar, jaren na de moord.

Zoet water bij een plek aan de kust, waar zout water steeds binnenkwam, was voor de mensen in Friesland geen klein ding. Je hoeft geen wonder aan te nemen om te begrijpen waarom deze bron werd onthouden.

HET BOEK BOVEN HET HOOFD

Het beeld aan de Bronlaan laat Bonifatius zien met een boek boven zijn hoofd, om de zwaardslag op te vangen. Veel mensen in Nederland kennen dat verhaal van school. Willibald vertelt het niet.

Het verhaal komt voor het eerst voor in een Utrechtse levensbeschrijving van Bonifatius. Wanneer die precies geschreven is, daarover verschillen historici. Mostert schrijft dat het verhaal stamt uit een verloren gegaan Utrechts heiligenleven en ongeveer tweehonderd jaar na de moord opduikt. In het klooster van Fulda kenden ze het rond 975: in een liturgisch boek uit die tijd staat een afbeelding van de moord, met de martelaar die een groot boek vasthoudt.

In Fulda ligt een handschrift dat de Ragyndrudis-codex heet. Het is een boek uit de achtste eeuw, en het heeft sneden in de rand, alsof er met een zwaard of bijl op is ingehakt. In de elfde eeuw bracht de monnik Otloh van Sankt Emmeram dit boek in verband met het verhaal van Bonifatius. Het zou het boek zijn waarmee hij zich had verweerd.

Daar zitten twee problemen aan. De legende spreekt van een evangelieboek, en de codex is dat niet. Hij bevat teksten tegen de leer van Arius, een vroege dwaalleer over wie Jezus is, en andere teksten over het geloof. De historica Petra Kehl aanvaardt de koppeling met de legende daarom niet. Een andere historicus, Lutz von Padberg,

opperde dat het boek beschadigd kan zijn toen de moordenaars om de buit vochten. Dat zou passen bij wat Willibald over de verspreide boeken schrijft. Maar ook dat blijft een veronderstelling.

Het origineel wordt in Fulda achter slot bewaard. In het Dommuseum ligt een facsimile, een nauwkeurige kopie.

EEN KERK OP DE TERP

Hoe werd Dokkum de plek? Een latere Utrechtse levensbeschrijving kent op de plaats van de moord al een kerk, en een bron met zoet water. Volgens de overlevering liet Liudger die kerk bouwen. Liudger was een Friese priester. Vanaf 777 werkte hij als missionaris in Oostergo, met Dokkum als middelpunt. In 784 kwamen de Friezen in opstand. Ze verdreven de missionarissen en staken de kerken in brand.

Onder de Markt in Dokkum ligt een terp. Archeologen hebben daar resten gevonden van gedachteniskerken voor Bonifatius: eerst van hout, daarna van tufsteen, daarna van baksteen, met graven eromheen. De terp is een beschermd archeologisch rijksmonument. Wat de mensen die eraan bouwden geloofden, kun je uit die opeenvolging van kerken aflezen. Ze bouwden steeds opnieuw, op dezelfde plek.

Mostert wijst op iets wat de zaak minder eenvoudig maakt. In het begin van de negende eeuw viel het gebied rond Dokkum terug in het oude geloof. Pas in de elfde en twaalfde eeuw was het helemaal christelijk. Een verering die zonder onderbreking doorliep, kan dat volgens hem moeilijk hebben overleefd. Kehl stelt vast dat er geen liturgische bronnen zijn, geen gebeden of feestdagen, waaruit een verering in Dokkum in de vroege eeuwen blijkt.

In de dertiende eeuw is Bonifatius in Dokkum wel aanwezig. Een kroniek uit Dokkum noemt hem, al zet die zijn dood ten onrechte

in het jaar 725. En de monnik Caesarius van Heisterbach schreef tussen 1214 en 1216 over een visioen van een kruis in Dokkum op de dag van het martelaarschap.

EEN ABDIJ EN EEN KERK DIE BLEEF

Rond 1200 stond er in Dokkum een abdij die aan Bonifatius was gewijd. Het was een dubbelklooster van de premonstratenzers, ook wel norbertijnen genoemd: een kloosterorde van kanunniken, met een mannen- en een vrouwenafdeling. Naast de grote abdijkerk kwam een parochiekerk voor de stad, gewijd aan Sint-Martinus. Aan de huidige Martinuskerk werd begin vijftiende eeuw begonnen.

Tot 1580 trokken er elk jaar bedevaarten naar Dokkum. Een bedevaart is een reis naar een heilige plaats om daar te bidden. Toen kwam de Reformatie in Friesland. Het kloosterleven eindigde en de abdij werd afgebroken. De Martinuskerk werd de hoofdkerk van de protestanten in Dokkum en werd tussen 1588 en 1593 vergroot. In 1751 kreeg ze een preekstoel van Sjouke Nooteboom, die er nog staat.

Voor katholieken was 1580 een verlies. Voor protestanten was het een terugkeer naar de Bijbel, zonder relieken en bedevaarten. Beide groepen claimden hun deel van Bonifatius. Ik vind het opvallend dat de kerk op de terp al die eeuwen is blijven staan en blijven gebruikt, alleen door andere mensen. Ook na 1580 bleven er nog ruim honderd jaar losse pelgrims naar Dokkum komen.

Daarna werd het lange tijd stil. In 1853 werd een oude bron in Dokkum teruggevonden, bekend als de Brouwersbron. Die werd gezien als de bron uit het verhaal van Willibald. Of het dezelfde bron is, kan niemand bewijzen.

Het was de tijd waarin katholieken in Nederland weer openlijk hun geloof mochten belijden en kerken mochten bouwen. Rond 1870 kreeg Dokkum een nieuwe katholieke kerk, ontworpen door de bekende architect P.J.H. Cuypers. Die kerk aan de Koningstraat is gewijd aan Martinus, Bonifatius en zijn metgezellen. Er worden relieken getoond die aan Bonifatius worden toegeschreven.

In 1875 kwam er een eerste herleving van de bedevaart, vooral uit Friesland zelf. Die duurde ongeveer tien jaar. In 1884 werd bij de bron een gietijzeren pomp geplaatst. In 1919 was er een fietsbedevaart, in 1921 werd de bron schoongemaakt en kreeg hij gemetselde randen.

EEN PARK, EEN KAPEL EN EEN KARMELIET

In 1925 werd de Sint-Bonifatiusstichting opgericht, met het doel Dokkum weer een echte bedevaartsplaats te maken. De stichting kocht de grond rond de bron, het Martelaarsveld. De architect Wolter te Riele ontwierp een park voor processies en een grote kapel. In 1926 was de eerste landelijke bedevaart. Van de grote kapel van Te Riele werden alleen de fundamenten gelegd.

Een oud-leerling van Te Riele, H.W. Valk uit 's-Hertogenbosch, maakte kosteloos een ander ontwerp. In februari 1934 begon de bouw en een half jaar later was de kapel klaar. Ze kreeg een romaanse vorm, half rond, met een overdekte gang van ongeveer driehonderd meter langs de rand en een open midden.

Een van de mensen die hielpen het bedevaartsoord vorm te geven, was de Friese karmeliet Titus Brandsma, over wie ik elders uitgebreid schrijf. Hij dacht mee over de kruisweg in het park. Hij stierf in 1942 in Dachau. In 1949 werden de staties van de kruisweg geplaatst, met keramische taferelen van Jacques Maris. In het park staat ook een beeld van Titus.

In de jaren zestig kwam het beeld van Bonifatius met het boek erbij, gemaakt door G. Bolhuis uit Franse kalksteen. Begin jaren negentig werden park en kapel gerestaureerd. Het complex is een rijksmonument.

WATER UIT EEN POMP

Volgens de toeristische informatie van Friesland komen er elk jaar tussen de vijftig- en veertigduizend pelgrims naar de kapel. Bij de kapel begint ook de Bonifatius Kloosterpad, een wandelroute langs oude kloosterplaatsen in Friesland.

Ik weet niet of die bron dezelfde is als de bron van Abba en zijn dienaar. Ik weet ook niet of Bonifatius op deze plek stierf of ergens anders langs de Boorne. Wat ik wel weet, is dat er op een terp in Dokkum eeuw na eeuw opnieuw een kerk werd gebouwd voor een oude man die zijn mensen verbood terug te slaan. En dat er in de achtste eeuw een schrijver was die vond dat je moest weten dat de moordenaars in zijn kisten alleen boeken vonden.

Aan de Bronlaan staat de pomp bij de bron, met de gemetselde randen eromheen. Achter de bron staat de kapel, open in het midden. Daarboven is alleen de lucht.

GA ER ZELF HEEN

De Bonifatiuskapel ligt aan de Bronlaan 12 in Dokkum, op het Martelaarsveld net buiten de oude binnenstad. Je ziet er de bron met de pomp, de halfronde open kapel, het processiepark met de veertien staties van de kruisweg, het beeld van Bonifatius en het beeld van Titus Brandsma. Langs de kruisweg kun je een audiotour volgen. Kijk voor openingstijden van de kapel op de website van de Bonifatiuskapel Dokkum; het park en de kapel zijn niet het hele jaar op dezelfde manier toegankelijk.

In de binnenstad staat aan de Markt de Grote of Sint-Martinuskerk, op de terp waar de resten van de oude gedachteniskerken en de abdij in de grond liggen. In de zomer zijn er orgelconcerten. Op een paar minuten lopen staat aan de Koningstraat de katholieke Bonifatiuskerk van Cuypers, waar relieken van Bonifatius worden getoond.

Museum Dokkum heeft een vaste tentoonstelling over het leven van Bonifatius. Kijk voor openingstijden op de website van Museum Dokkum. Wie wil wandelen, kan bij de kapel beginnen aan de Bonifatius Kloosterpad.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): Bonifatius (Winfried), Engelsman, werkte vanaf 716 op het vasteland, werd aartsbisschop en kreeg Mainz als zetel; hij werd in juni 754 in Friesland vermoord met een groep metgezellen, onder wie Eoban; Willibald schreef binnen ongeveer vijftien jaar zijn levensbeschrijving, op verzoek van Lul en Megingoz, en kende hem niet persoonlijk; zijn graf is in Fulda; onder de Markt in Dokkum liggen resten van houten, tufstenen en bakstenen gedachteniskerken voor Bonifatius en van een twaalfde-eeuwse abdij; de abdij bestond tot 1580; de Martinuskerk werd protestants en tussen 1588 en 1593 vergroot; de pomp (1884), de Bonifatiusstichting (1925), de kapel van H.W. Valk (1934) en de kruisweg (1949); de Ragyndrudis-codex is een achtste-eeuws handschrift met sneden in de rand, en geen evangelieboek.

Alleen uit overlevering of heiligenleven: de woorden van Bonifatius bij de overval en zijn verbod om te vechten; de plundering, de wijn en de verspreide boeken; de wraakactie drie dagen later; de klok die in Utrecht vanzelf luidde; het opwellen van de bron onder het paard van een dienaar van Abba (bij Willibald uit de derde

hand); de kerk van Liudger op de plaats van de moord; het kruisvisioen bij Caesarius van Heisterbach.

Onbevestigd: dat Bonifatius precies in Dokkum stierf (Willibald noemt alleen de Boorne); het aantal van tweeënvijftig metgezellen; dat Eoban bisschop van Utrecht was; het boek dat hij boven zijn hoofd hield (komt pas uit een latere Utrechtse levensbeschrijving, datering betwist); dat de Ragyndrudis-codex dat boek is; dat de huidige bron dezelfde is als de bron uit Willibald; de legende dat het het paard van Bonifatius zelf was.

Duiding: het jaartal van het beeld van Bonifatius wordt verschillend opgegeven (1962 en 1965), net als dat van de restauratie (1992 en 1993). Of de wonderen bij Willibald gebeurd zijn zoals hij ze vertelt, is een geloofsvraag; de tekst laat zien wat de mensen rond Lul over Bonifatius vertelden.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Willibald, *The Life of Saint Boniface* (vert. C.H. Talbot), *Fordham Medieval Sourcebook*
2. Marco Mostert, bijdrage in *Madoc*, jaargang 1995 (DBNL)
3. Marco Mostert, "Het bloed der martelaren", *Leidschrift* 20 (2005)
4. Michel Aaij, "St. Boniface in Germany and the Netherlands", *The Heroic Age* 6 (2003)
5. *Medievalists.net*, "Boniface's Booklife: How the Ragyndrudis Codex Came to be a Vita Bonifatii"
6. NASSCAL, Fulda, Hochschul- und Landesbibliothek, *Bonifatianus* 2
7. Comité Bonifatius-Dorestad 1300, over Willibald en de plaats van de moord
8. Rijksmonumentenregister, complex Bonifaciuskapel Dokkum

9. Rijksmonumentenregister, archeologisch monument Dokkum Markt
10. Archimon, Bonifatiuskapel Dokkum
11. Meertens Instituut, Bedevaartbank: Dokkum
12. Kloosterlijst VU, abdij van Bonifatius in Dokkum
13. Friesland Wonderland, Dokkum
14. Eropuit in Friesland, kerken in Dokkum
15. Eropuit in Friesland, Bonifatius in Dokkum
16. Friesland.nl, Bonifatiuskapel
17. Bonifatiuskapel Dokkum
18. Wikipedia, Saint Boniface (startpunt)
19. Wikipedia, Eoban (startpunt)
20. Wikipedia, Ludger (startpunt)

Egmond: de put bij het lege graf

Aan de Sint Adelbertusweg in Egmond-Binnen, vlak bij de duinen, ligt een stuk grond met bomen en bankjes. Wie het betreedt, ziet lage muren van oude steen. Je kunt erop zitten. Ze tekenen de omtrek van een kerk die hier eeuwen heeft gestaan. Op de plek waar ooit het koor was, staat een put met een handpomp en een zinken emmer. Er is een klein kapelletje met een mozaïek van een heilige. Er staat een beeld van dezelfde man.

Mensen komen hier om stil te zijn. Het water uit de put kun je drinken. Volgens de overlevering is het goed voor wie slecht ziet.

Ongeveer twee kilometer verder naar het oosten, aan de rand van het dorp, staat een abdij van bruine baksteen met hoge rode daken. Daar wonen benedictijner monniken. Onder het altaar van hun kerk ligt in een doorzichtige schrijn een schedel, opgebouwd uit kleine fragmenten. Volgens onderzoek in Leiden is hij van een man die rond het jaar 700 leefde.

Tussen de put en de schedel ligt meer dan twaalfhonderd jaar geschiedenis. Het is het verhaal van het oudste klooster van Holland. Het begint met een graf in de duinen.

EEN DIAKEN UIT HET GEZELSCHAP VAN WILLIBRORD

Rond het jaar 700 kwamen er vanuit de Britse eilanden zendelingen naar de kust van de Lage Landen. De bekendste van hen was Willibrord, die later de eerste bisschop van Utrecht zou worden. Hij had helpers bij zich. Een van hen heette Adelbert.

Wat we over Adelbert weten, komt bijna helemaal uit één tekst: de *Vita Sancti Adalberti*, zijn levensbeschrijving uit de tiende eeuw. Volgens die tekst was hij een levita, een diaken. Een diaken is een die naar in de kerk, die de priester helpt en voor armen zorgt. Een veel later handschrift, van rond 1514, noemt hem de zoon van een koning in Noord-Engeland. De abdij brengt dat vandaag als overlevering, en zo moet je het ook lezen.

Zijn levensbeschrijving vertelt dat hij met Willibrord overstak, het evangelie preekte en een wonder deed. Hij wordt er zachtmoedig en heel nederig genoemd. Rond 740 zou hij gestorven zijn. De mensen van Egmond begroeven hem, en boven zijn graf bouwden ze een houten kapel.

Meer weten we niet over zijn leven. Er is geen preek van hem bewaard, geen brief, geen datum die je kunt narekenen. Wat er wel is, is een graf waar mensen bleven komen.

WONDEREN BIJ EEN HOUTEN KAPEL

De *Vita* vertelt over wonderen bij dat graf. Een weduwe die tot de heilige bad, kreeg haar dagelijks brood met de vloed mee aangespoeld. Toen Vikingen Egmond wilden aanvallen, kwam er op wonderlijke wijze nevel op en ging de aanval niet door. Een dief die kaas stal die voor Adelbert was neergelegd, at volgens het verhaal zijn eigen vingers op.

Het zijn verhalen uit een heiligenleven, en ze zijn zo geschreven dat ze iets willen leren: deze heilige beschermt wie op hem vertrouwt, en wie van hem steelt, loopt slecht af. Of er iets van gebeurd is, kan niemand meer nagaan. Ze laten wel zien dat het graf voor de mensen aan de kust een plek van hoop was.

De Noormannen kwamen echt. Volgens de geschiedenis die de Stichting Adelbertusakker vertelt, staken zij in de negende of tiende eeuw de kapel in brand.

DRIE KEER DEZELFDE DROOM

Dan komt het verhaal dat de plek voorgoed veranderde. Zo vertelt zijn levensbeschrijving het: in de tiende eeuw, ruim twee eeuwen na zijn dood, verscheen Adelbert drie keer in een droom aan een vrouw die Wilfsit heette. Zij was een godgewijde maagd, een vrouw die haar leven aan God had gegeven. Adelbert vroeg haar zijn gebeente op te heffen, zodat het vereerd kon worden.

Wilfsit ging naar de graaf, Dirk I. Die gaf opdracht het graf te openen. Toen het gebeente uit de grond kwam, ontsprong er op die plek een bron. Het water zou genezend zijn. In hoofdstuk 21 van de *Vita* krijgt een blinde priester, Volmar, bij die bron zijn zicht terug.

Het gebeente werd naar een klein houten klooster gebracht in Hallem. Zo heette het latere Egmond-Binnen tot ongeveer 1025.

Wat moet je met zo'n droom? Ik vind het eerlijk om te zeggen dat ik het niet weet. Ik weet wel dat God in de Bijbel vaker door dromen spreekt, en ik weet ook dat heiligenlevens graag met dromen werken. Wat vaststaat, is dat er een bron is. Die stroomt nog steeds.

15 JUNI 922

Hier komen we op vastere grond. Op 15 juni 922 deed de West-Frankische koning Karel III een schenking aan een graaf die Dirk

heette. Die oorkonde bestaat. Volgens de meeste lezingen hoorde de kerk van Egmond bij de gift. Sommige historici twijfelen of die kerk er echt in genoemd wordt.

De Egmondse traditie vierde de overbrenging van Adelberts gebeente altijd op 15 juni. Zo komen veel schrijvers ertoe de verheffing aan dit jaar te koppelen. Andere historici denken dat het iets later gebeurde, onder een andere Dirk die tussen 928 en 939 regeerde. Het jaartal 922 is dus een sterke traditie, geen zekerheid.

Wel staat vast dat Dirk I in Hallem een klooster voor nonnen stichtte. Daar baden zij voor de familie van de graaf. Zo begon, aan de rand van de duinen, het oudste klooster van Holland. Het land heette toen nog niet zo. De bronnen spreken over Friesland, en de graven zelf zouden pas later graven van Holland heten.

MONNIKEN UIT GENT

De zoon van Dirk I heette ook Dirk. Dirk II trouwde rond 950 met Hildegard, een vrouw uit Vlaanderen. Hij besloot het houten klooster van zijn vader te vervangen door een stenen kerk. De nonnen maakten plaats voor monniken uit Gent, benedictijnen.

Benedictijnen leven volgens de regel van Benedictus, een Italiaanse monnik uit de zesde eeuw. Die regel ordent de dag rond gebed, werk en lezen. Monniken beloven te blijven waar ze zijn, hun leven te laten vormen en te gehoorzamen. Een abdij is een klooster dat geleid wordt door een abt.

Wanneer de monniken precies kwamen, verschilt per bron. Sommige noemen 950, andere 975. Het jaar 975 heeft wel een opvallende getuige.

TWEE MENSEN OP HUN KNEIËN

In de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag ligt een boek met de vier evangeliën in het Latijn. Het werd in de negende eeuw geschreven in Reims, in Noord-Frankrijk. Het heet het Evangeliarium van Egmond.

Dirk II en Hildegard schonken het aan de abdij. Om die gift vast te leggen, lieten ze in 975 achterin twee nieuwe afbeeldingen maken. Op de eerste leggen ze samen het boek op een altaar. Op de achtergrond staat de abdijkerk van Egmond. Volgens de KB is dat de oudste afbeelding van een gebouw in Nederland. Het Latijnse opschrift zegt dat dit boek door Dirk en zijn geliefde vrouw Hildegard werd gegeven aan de zalige vader Adalbert.

Op de tweede afbeelding knielen ze voor Adelbert. Ze vragen hem om voor hen te pleiten bij Christus. De KB noemt deze twee tekeningen de oudste bewaarde afbeeldingen van mensen uit Nederland.

Wie die afbeeldingen bekijkt, ziet een graaf en een gravin die zich klein maken. Ze hadden macht, land en een kasteel, en ze lieten zichzelf tekenen op hun knieën. Je mag daar de politiek in zien die er zeker ook in zat: een graaf die een heilige aan zijn kant heeft, staat sterk. Maar het gebed op dat blad is ook gewoon een gebed.

Hun zoon Egbert werd aartsbisschop van Trier. Hij gaf opdracht om de verhalen over Adelbert op te schrijven. Een monnik uit Mettlach, Ruopert, ging naar Egmond en schreef tussen ongeveer 977 en 993 de *Vita*. Het is dezelfde tekst waar dit hoofdstuk mee begon. In de twintigste eeuw noemde een Duitse historicus haar een vervalsing. Latere onderzoekers, zoals Meilink en Vis, maakten aannemelijk dat ze grotendeels echt uit de tiende eeuw stamt. Daarmee is ze de oudste verhalende bron over de eerste graven van Holland.

EEN BOEKENKAST AAN DE DUINRAND

Dirk II stierf op 6 mei 988. Hij werd in de abdij begraven, net als zijn vader en latere graven.

In de elfde eeuw leidde abt Steven de abdij bijna vijftig jaar. De bibliotheek groeide. Egbert van Trier schonk volgens de abdij ongeveer tachtig boeken. De abdij diende ook als kanselarij van de graaf. Hier werden zijn stukken geschreven.

In Egmond werd ook geschiedenis geschreven. De Egmondse annalen zijn een lijst van jaren met korte berichten over wat er gebeurde. Ze lopen van het jaar 640 tot het eind van de twaalfde eeuw. Het middeleeuwse handschrift ligt nu in de British Library in Londen. Wanneer de annalen precies zijn begonnen, is onder geleerden nog een vraag. Tussen 1322 en 1332 verwerkte de Egmondse monnik Willem Procurator ze in zijn eigen kroniek.

Zo werd een klooster in de duinen een geheugen. Veel van wat we over de eerste graven van Holland weten, komt uit wat hier werd opgeschreven.

In de twaalfde eeuw liet gravin Petronilla, die regeerde voor haar jonge zoon Dirk VI, een grotere kerk bouwen. Een stenen timpaan van de voorgevel, het halfronde veld boven de deur, hangt nu in het Rijksmuseum in Amsterdam. Ook op de akker werd gebouwd. Volgens de Stichting Adelbertusakker kwam er in 1113 opnieuw een kerkje boven de put. Later stond er een kerk van tufsteen.

EEN KASTEEL NAAST HET KLOOSTER

In 1129 bouwde ridder Berwout van Egmond vlak bij de abdij een kasteel. De graaf had hem aangesteld als voogd. Hij moest de abdij beschermen en de pacht innen. Dat werd het begin van het geslacht Van Egmond, en van een strijd die eeuwen duurde. Heren en abten

twistten over geld, land en macht. Volgens de abdij kwamen hun ruzies tot in Rome.

In de vijftiende eeuw riepen abten op tot strengere tucht en armoede, zoals Benedictus het bedoeld had. In de zestiende eeuw liet abt Meinard Man de gebouwen grondig herstellen. In 1561 werd de abdij het tafelgoed van de nieuwe bisschop van Haarlem. Dat betekent dat de inkomsten van de abdij naar de bisschop gingen, die ook abt van Egmond werd.

Het was een abdij met een lange adem. Ze zou nog twaalf jaar bestaan.

1 MEI 1567

In de Nederlanden groeide het verzet. Protestanten werden vervolgd, en de onvrede over de Spaanse regering onder koning Filips II nam toe. In 1566 trok de Beeldenstorm door het land. Een jaar later kwam de hertog van Alva met een leger om de orde te herstellen.

Op 1 mei 1567 kwamen protestantse opstandelingen naar Egmond. Volgens de abdij waren ze uit Amsterdam verdreven. De Stichting Adelbertusakker noemt het geuzen uit de groep van Hendrik van Brederode. Ze beroofden de abdij van haar kostbaarheden.

In 1568 werd Lamoraal van Egmont, uit het geslacht van het kasteel naast de abdij, in Brussel onthoofd in opdracht van Alva. Zijn dood hoort bij de onrust die uitliep op de Tachtigjarige Oorlog.

In 1572 koos Holland de kant van Willem van Oranje. Dirk Sonoy werd gouverneur van het Noorderkwartier, het gebied boven het IJ. Volgens de Stichting Adelbertusakker bezette en plunderde hij met zijn geuzen dat jaar de abdij.

ROOK BOVEN HALLEM OP 7 JUNI 1573

Op 7 juni 1573 kwam het einde. Sonoy liet de klokken uit de toren halen en het lood van de daken. Daarna werden de gebouwen in brand gestoken. Ook het kasteel en de kerkjes in de omgeving gingen die dag in vlammen op, de kerk op de akker inbegrepen.

Waarom? Het Spaanse leger trok op naar Alkmaar. Volgens Christi Klinkert van het Stedelijk Museum Alkmaar wilde Sonoy voorkomen dat de soldaten zich in de stevige gebouwen zouden vestigen. Puin van de abdij werd gebruikt om de wallen van Alkmaar aan te vullen. Op 21 en 22 augustus 1573 werd Alkmaar omsingeld. De stad hield stand.

Zesenhalf eeuw gebed eindigde in één dag. Voor de protestanten in Alkmaar was het een daad van overleven in oorlogstijd. Voor de katholieken in Kennemerland was het het verlies van hun heilighdom, en voor de monniken van hun huis. Beide kanten hebben in die jaren geleden, en beide kanten hebben anderen laten lijden. Ik hoef hier niet te kiezen. Ik wil alleen niet vergeten wat het mensen kostte.

Er werd ook iets gered. Het evangelieboek van Dirk en Hildegard dook in 1583 op in Keulen. De houten band met goud en edelstenen was verdwenen. In 1688 lag het boek in de Geertekerk in Utrecht. In 1830 kocht koning Willem I het voor 800 gulden, en zo kwam het in de Koninklijke Bibliotheek.

Wat er met het gebeente van Adelbert gebeurde, is minder duidelijk. Er wordt verteld dat het na de Reformatie in Haarlem werd bewaard. Een goede bron heb ik daarvoor niet gevonden.

RUÏNES VOOR SCHILDERS

De muren bleven nog lang staan. Tussen 1655 en 1660 schilderde Jacob van Ruisdael de ruïnes. Ook andere schilders kwamen naar Egmond om ze vast te leggen. In de negentiende eeuw liet de heer van Egmond de laatste resten opruimen.

Van de oude abdij is boven de grond bijna niets over. Alleen een stuk muur. De rest zit in de grond, en die grond is beschermd als provinciaal monument. In 2019 liep een geofysicus met een grond-radar over het terrein, in opdracht van de provincie Noord-Holland, op zoek naar de muren van de oudste abdij van Holland.

Bij de put op de akker bleven mensen komen. In 1857 tekende professor J.A. de Rijk de put ter plekke. In de achttiende eeuw werd het water volgens de overlevering gebruikt om zieke koeien te genezen. Het geloof van de streek liet zich niet zomaar wegbranden.

In de negentiende eeuw kwamen er plannen om de abdij te herbouwen. Die stuitten op veel verzet. Volgens de abdij werden de oude gronden, met de akker, in stilte opgekocht.

TERUG NA 362 JAAR

In 1933 begon de herbouw. Het initiatief kwam van de benedictijnen van de Sint-Paulusabdij in Oosterhout, in Brabant. Architect A.J. Kropholler maakte dat jaar een ontwerp, naast de plek waar de oude abdij had gestaan. In 1934 en 1935 werden de eerste vleugel en de poort gebouwd.

In 1935 kwamen de eerste broeders en priesters uit Oosterhout in Egmond wonen. Na 362 jaar leefden er weer monniken volgens de regel van Benedictus.

Het bleef niet rustig. Van 1942 tot 1945 vorderde het Duitse leger het klooster. Volgens de abdij bleven één broeder en twee priesters

achter. Na de oorlog ging het bouwen verder. Tussen 1947 en 1950 werden de abdij en de kloostergang voltooid. In 1954 kwam de kerk, ontworpen door B.J. Koldewey, een leerling uit de school van Kropholler. In de jaren vijftig woonden er meer dan veertig monniken.

Het motto van de gemeenschap is *Deo vacare*: vrij zijn voor God.

Er is een vers in het boek Jozua dat de titel van dit boek draagt. De Israëlieten richtten stenen op bij de Jordaan, zodat hun kinderen later zouden vragen: *Wat betekenen deze stenen voor u?* (Jozua 4:6). In Egmond stonden geen stenen meer. Er was een put, een veld en een herinnering. In 1935 kwamen monniken uit Brabant op die plek wonen, en ze bouwden opnieuw.

EEN SCHEDEL VAN FRAGMENTEN

In 1983 werd in de parochiekerk van Egmond-Binnen een smal strookje perkament gevonden. Het stamt uit de tweede helft van de tiende eeuw. Er staat in het Latijn op: “Hier rusten de ledematen van Sint Adalbert, belijder van Christus.”

Het strookje hoorde bij de relieken. Onderzoekers bestudeerden de botten en bepaalden de ouderdom van de schedel. Die bleek van een man die rond 700 leefde. Of het ook echt Adelbert is, kan geen laboratorium zeggen. Het jaartal past wel bij het verhaal.

Op 26 juni 1984 trok een processie met de relieken van de akker naar de abdij. Zo maakte het gebeente van Adelbert voor de tweede keer dezelfde tocht, van het graf in de duinen naar het klooster in Hallem. Sindsdien rust de gereconstrueerde schedel in een doorzichtige schrijn onder het hoogaltaar, samen met het strookje perkament.

Elk jaar, op de zondag rond 25 juni, de feestdag van Adelbert, wordt er op de akker een mis gevierd.

Wat zou jij zien als je daar staat? Een stukje bijgeloof, of een plek waar mensen twaalfhonderd jaar lang God zochten? Misschien al-lebei. De bron stelt geen vragen.

Aan de Sint Adelbertusweg staat de put tussen de lage muren. Wie de hendel naar beneden duwt, krijgt water uit de grond waar ooit een graf lag. Achter de akker beginnen de duinen.

GA ER ZELF HEEN

De Sint-Adelbertabdij ligt aan de Abdijlaan in Egmond-Binnen, aan de rand van het dorp, in de gemeente Bergen in Noord-Holland. De abdij zelf is niet toegankelijk voor bezoekers, maar de abdijkerk wel: je kunt er de gebeden van de monniken bijwonen of in stilte zitten. Onder het altaar ligt de schrijn met de relieken van Adelbert. Er is een abdijsmuseum over de middeleeuwse abdij, met vondsten uit de grond en een oud reliekschrijntje, en een mausoleum met het graf van een graaf van Holland. In de abdijswinkel aan de Vennewatersweg worden onder meer kaarsen uit de eigen kaarsenmakerij verkocht. Kijk voor openingstijden op de website van de Abdij van Egmond.

Het complex van Kropholler, met de poort, de kloosterboerderij en de moestuin, is sinds 2001 rijksmonument. Het terrein van de oude abdij ligt ernaast en is beschermd. Graven en schatzoeken is er verboden.

De Adelbertusakker ligt ongeveer twee kilometer westelijker, aan de Sint Adelbertusweg naast nummer 31, tegen de duinen. Je ziet er de put met handpomp, de muurresten van de middeleeuwse kerk, het kapelletje met mozaïek en beelden, onder meer van Adelbert. De akker wordt onderhouden door de Stichting Adelbertusakker en is het begin- en eindpunt van het Monnikenpad, een wandeling rond Egmond-Binnen.

Het evangelieboek van Dirk en Hildegard is eigendom van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. De twee afbeeldingen kun je online bekijken in de digitale collectie van de KB.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de oorkonde van koning Karel III van 15 juni 922 voor graaf Dirk; de stichting van een nonnenklooster in Hallem door Dirk I en de overgang naar benedictijner monniken uit Gent onder Dirk II; het Evangeliarium van Egmond met de afbeeldingen van Dirk II en Hildegard uit 975; het ontstaan van de *Vita Sancti Adalberti* in de jaren tussen ongeveer 977 en 993 in opdracht van Egbert van Trier; de Egmondse annalen (640 tot eind twaalfde eeuw); de bouw van het kasteel in 1129; de plundering van 1 mei 1567; de verwoesting door Sonoy op 7 juni 1573; de redding en latere lotgevallen van het evangelieboek; de herbouw vanaf 1933 en de komst van monniken uit Oosterhout in 1935; de vordering van 1942 tot 1945; de kerk van 1954; het perkamenten strookje van 1983 en de overbrenging van de relieken op 26 juni 1984; wat er vandaag op de akker en bij de abdij te zien is.

Alleen uit overlevering of het heiligenleven: dat Adelbert een metgezel van Willibrord en een diaken was; zijn koninklijke afkomst (alleen uit een handschrift van rond 1514); zijn sterfjaar rond 740; de wonderen van de weduwe, de nevel en de dief; de drievoudige droom van Wilfsit; het ontspringen van de bron bij de opgraving; de genezing van de blinde Volmar; de genezende kracht van het water.

Onbevestigd: of de opheffing van het gebeente echt in 922 plaatsvond of later onder een andere graaf Dirk; het precieze jaar waarin de monniken kwamen (950 of 975); waar de relieken tussen 1573 en de twintigste eeuw bewaard werden (Haarlem wordt genoemd, maar een goede bron ontbreekt); de juiste beginjaren van de Egmondse annalen.

Duiding: dat de schedel van een man uit de tijd rond 700 is, sluit aan bij het verhaal, maar bewijst niet dat het Adelbert is. Of de verwoesting van 1573 een noodzakelijke daad in oorlogstijd was of een verlies dat had kunnen worden voorkomen, wordt door katholieken en protestanten verschillend gewogen.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Abdij van Egmond, Geschiedenis (Abdijmuseum)
2. Abdij van Egmond, Sint Adelbert, patroon
3. Abdij van Egmond, The Origins of Egmond Abbey
4. Abdij van Egmond, Egmond Abbey, a Provincial Monument
5. Abdij van Egmond, History
6. G.N.M. Vis, De Vita Sancti Adalberti Confessoris (Nederlandse historische bronnen 7, 1987), via DBNL
7. Koninklijke Bibliotheek, The Egmond Gospels
8. Rijksmonumentenregister, complex St. Adelbertusabdij
9. Stichting Adelbertusakker, Historie
10. Stichting Adelbertusakker, home
11. Meertens Instituut, Bedevaartplaatsen in Nederland, Egmond-Binnen
12. Michel Bakker, Van Mirakelput tot Jeruzalemvaarders (bisdom Haarlem-Amsterdam, 2018)
13. Thijs Porck, Adelbertusakker (2015)
14. Rodi, Rust en bezinning op Adelbertusakker
15. NH Nieuws, Met een grondradar op zoek naar resten van de oudste abdij van Holland (24 oktober 2019)
16. Christi M. Klinkert, Het beleg van Alkmaar in 1573 (3 Oktoberlezing)
17. Det Kongelige Bibliotek, GKS 624 2°: Annales Egmondenses
18. Marjoke de Roos, recensie van Heiligenlevens, annalen en kronieken (BMGN)
19. EgmondOnline, Egmond Abbey and the candle factory

20. Noord-Hollands Archief, Op reis door Noord-Holland (fragment, 2025)

Deventer: het huis dat Geert Grote weggaf

Op het Lamme van Dieseplein in Deventer staan twee figuren van brons. De beeldhouwer, Karoly Szekeres uit Deventer zelf, noemt ze broeder en zuster. Ze hebben geen naam. Ze staan voor de mannen en vrouwen die hier, meer dan zes eeuwen geleden, God wilden dienen in een gewoon huis, in een gewone stad, met hun handen aan het werk.

Aan hetzelfde plein staat het Museum Geert Groote Huis. Het is gebouwd op de fundamenteën van de eerste kapel van de Broeders van het Gemene Leven. In een achterkamer wordt het leven van Geert Grote verteld in zes vitrinekasten. In de kelder is plaats voor wisselende tentoonstellingen.

Een paar straten verderop, om de hoek van de Broederkerk, stond ooit het huis waar alles begon. Het is verdwenen. Bij de plek is een tekst van Geert aangebracht. Een wandelgids langs de plekken van de Moderne Devotie citeert deze zin van hem: "We moeten altijd dingen doen die binnen ons bereik liggen."

Het klinkt eenvoudig. Voor een man die ooit alles binnen zijn bereik had, was het dat niet.

EEN JONGEN VAN DE BRINK

Geert Grote werd geboren in oktober 1340, in een huis aan de Brink, het grote plein midden in Deventer. Het museum noemt 16 oktober als dag. Zijn vader, Werner Grote, was lakenkoopman en een man van aanzien. Hij was schepen en burgemeester van de stad.

Deventer was in die tijd een handelsstad aan de IJssel. Er stonden grote kerken. De Lebuïnuskerk was een kapittelkerk, een kerk met een college van kanunniken, geestelijken die samen het koorbed hielden en daar een inkomen voor kregen. De Mariakerk ernaast was de parochiekerk van de burgers.

Rond 1350, toen Geert ongeveer tien was, trok de pest door Europa. Zijn vader en zijn moeder stierven er allebei aan. Een oom nam de zorg voor de jongen op zich. Geert erfde genoeg om er later zijn studie van te betalen.

Hij ging naar de Latijnse school van de Lebuïnuskerk. Rond zijn vijftiende vertrok hij naar Parijs, naar de beroemdste universiteit van zijn tijd. Na drie jaar, in 1358, was hij magister artium, meester in de vrije kunsten. Hij bleef studeren: rechten, theologie, geneeskunde. Volgens de historicus Jan Romein verdiepte hij zich ook in astrologie en in wat toen zwarte kunst heette, boeken over magie.

In de jaren daarna leefde Geert het leven van een geleerde met connecties. Hij doceerde en disputeerde in Deventer, Aken, Utrecht en Keulen. In 1366 bepleitte hij namens Deventer een zaak bij de paus in Avignon. Hij kreeg twee kanunnikaten: een bij de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Aken en een bij de Sint-Maarten in Utrecht.

Een kanunnikaat leverde een prebende op, een vast inkomen uit kerkelijk bezit. Wie zo'n plaats had, hoefde er niet altijd veel voor te doen. Romein schat het inkomen uit zijn twee prebenden samen op ongeveer tweehonderd pond per jaar. Geert verzamelde boeken, al

vanaf zijn Parijse jaren. Hij had alles wat een slimme jongen uit een rijke familie kon wensen.

Ik vind het belangrijk om dat goed te zien. Geert Grote was geen arme zoeker die niets te verliezen had. Hij was een kerkelijk ambtenaar met een riant inkomen. Tot hij ziek werd.

BOEKEN OP DE BRINK

Rond 1372 werd Geert in Deventer ernstig ziek. Hij vroeg om de laatste sacramenten, de zegen en de communie die de kerk geeft aan wie op sterven ligt.

Wat er toen gebeurde, kennen we uit de levensbeschrijvingen die zijn leerlingen en hun opvolgers later schreven. Volgens dat verhaal weigerde de priester hem de sacramenten. Eerst moest Geert afstand doen van zijn boeken over zwarte kunst. Geert liet ze in het openbaar op de Brink verbranden. Daarna herstelde hij.

Het is een sterk verhaal en het museum vertelt het als feit. Maar het komt uit een tijd waarin levensverhalen van heilige mensen graag zulke scènes bevatten, en het tijdschrift *The Low Countries* schrijft dat de historische waarde ervan onzeker is. Welke priester het was, is ook niet zeker. Het museum spreekt van de pastoor. Een onderzoeker, Wilken Engelbrecht, verbindt het met de geestelijke van de Sint-Nicolaaskerk, de kerk die Deventenaren nu de Bergkerk noemen. Andere bronnen die dat bevestigen, heb ik niet gevonden.

Zeker is wel dat Geert in deze jaren veranderde. De verandering ging niet in één nacht.

“GIJ MOET EEN ANDER MENS WORDEN”

Over de weg naar die verandering bestaan meer verhalen. Een ervan speelt in Keulen. Geert zou daar naar een toneelvoorstelling hebben staan kijken, toen een onbekende man hem aansprak. Romein geeft

zijn woorden zo weer: “Gij moet een ander mens worden.” Thomas a Kempis, die rond 1434 een levensbeschrijving van Geert schreef, vertelt dat zijn bekering vooraf werd geopenbaard aan een kluizenaar in Keulen. Ook dit zijn verhalen uit de traditie. Niemand heeft ze kunnen controleren.

Vaster grond is een vriend uit zijn studietijd, Hendrik Eger van Kalkar. Hendrik was prior van het klooster Monnikhuizen bij Arnhem, een klooster van kartuizers. Dat zijn monniken die grotendeels in stilte leven, ieder in een eigen cel. In 1374 zocht Hendrik hem op in Utrecht. Na die gesprekken was de keuze voor Geert gemaakt. Hij gaf zijn prebende in Utrecht op, en later ook die in Aken.

Heb jij ooit iets moeten loslaten waar je op had gebouwd? Voor Geert was het zijn inkomen, zijn positie en een groot deel van zijn boeken.

EEN AKTE IN SEPTEMBER 1374

In september 1374 liet Geert een akte opmaken. Romein noemt 20 september, Engelbrecht 21 september. Het stuk regelde dat zijn huis aan de Bagijnenstraat, dat hij van zijn ouders had, voortaan bestemd was voor arme vrouwen. Volgens de akte ging het om “arme luden die er Gode dynen willen”, arme mensen die er God wilden dienen. Voor zichzelf hield hij een paar kamers, voor de rest van zijn leven.

De vrouwen die er kwamen wonen, legden geen kloostergeloften af. Ze werden geen nonnen. Ze baden samen, zorgden voor zieken en verdienden hun brood met spinnen, weven en ander handwerk. Sommigen werkten buitenshuis.

Hier kon een vrouw God dienen zonder klooster, in een huis aan de straat, midden in de stad.

In 1379 volgde een nieuwe akte, met een regel voor het huis. Het werd een zusterhuis, het Meester-Geertshuis. Rond 1394 noemden de bewoonsters zich Zusters van het Gemene Leven. Gemeen betekende hier gemeenschappelijk: ze deelden wat ze hadden.

Geert zelf trok zich terug in Monnikhuizen, bij Hendrik van Kalkar. De bronnen verschillen over de jaren: Romein laat hem pas in 1377 aankloppen, het museum noemt 1375 tot 1378. Hij bleef er ongeveer drie jaar, als gast. Hij legde geen geloften af.

Het waren jaren van studie en strenge discipline. Volgens Romein droeg hij een haren kleed, een boetekleed van ruwe stof op de huid. Hij las de Bijbel en de kerkvaders. Augustinus was hem bijzonder dierbaar. In deze jaren schreef hij voor zichzelf een leefregel op, de *Conclusa et proposita*, besluiten en voornemens.

Het opvallende is dat hij niet bleef. Een stil leven in een cel had hij kunnen kiezen. Hij koos ervoor terug te gaan naar de steden.

“IK JAAG ALS EEN VREK OP BOEKEN”

De boeken liet Geert niet los. Hij verbrandde de boeken over magie, maar bleef verzamelen wat hem dichterbij God bracht. Rond 1377 reisde hij met zijn vriend Johan Cele naar Parijs om boeken te kopen. Op de terugweg bezocht hij de mysticus Jan van Ruusbroec in Groenendaal, bij Brussel. Over de jaartallen van die reis lopen de bronnen uiteen.

In een brief aan Ruusbroec schreef Geert over zichzelf: “Ik jaag als een vrek op boeken.” Een vrek in rijkdom was hij niet meer. In boeken nog wel.

Die liefde voor boeken zou de beweging die na hem kwam kenmerken. Geert vertaalde het getijdenboek, het gebedenboek met psalmen en gebeden voor vaste uren van de dag, uit het Latijn in het

Nederlands. Een gewone vrouw in Deventer kon nu bidden wat tot dan toe vooral de geestelijken baden, in haar eigen taal. Van die vertaling zijn nog zeker duizend handschriften bewaard.

EEN DIAKEN OP DE PREEKSTOEL

In 1379 werd Geert gewijd tot diaken. Een diaken is in de katholieke kerk een geestelijke die mag preken en helpen bij de mis, maar geen priester is. Romein spreekt van een wijding tot subdiaken, een lagere rang. Priester wilde Geert niet worden. De bisschop van Utrecht, Floris van Wevelinkhoven, gaf hem toestemming om in het hele bisdom te preken.

En Geert preekte. Hij trok langs de IJsselsteden, naar Amersfoort, Amsterdam, Haarlem, Leiden, Delft, Gouda en Utrecht. Hij sprak in de volkstaal, soms twee uur of langer. Volgens het museum werden de kerken te klein. Een jonge man uit Deventer, Johannes Brinckerinck, reisde vaak met hem mee.

Zijn preken waren boetepreken. Hij riep mensen op om hun leven te veranderen, om te breken met onkuisheid en hebzucht. Hij keerde zich tegen simonie, het kopen en verkopen van kerkelijke ambten. Dat was het wereldje waar hij zelf uit kwam. Hij wist hoe het werkte.

EEN VROUW BIJ DE HAARD

Het felst was Geert over twee groepen in de kerk. De eerste noemde hij focaristen, naar het Latijnse woord voor haard. Dat waren priesters die met een vrouw samenleefden terwijl ze beloofd hadden ongehuwd te blijven. De tweede groep waren kloosterlingen die eigen bezit hielden, terwijl ze armoede hadden beloofd.

In 1383 sprak Geert de geestelijkheid van Utrecht toe met een preek tegen de focaristen. Hij noemde wat zij deden een zware zonde.

Dat viel niet bij iedereen goed. Daar stond een man die geen priester was, en vertelde priesters wat ze verkeerd deden. Hij had gelijk volgens de regels van de kerk zelf. Maar gelijk hebben maakt je niet geliefd. Er kwamen beschuldigingen dat hij ketterse ideeën had. Geert verdedigde zich in een openbare verklaring, de Publica Protestatio, waarin hij zei dat hij trouw bleef aan de leer van de kerk.

OKTOBER 1383

De tegenstanders vonden een eenvoudige weg. Ze vroegen de bisschop om alleen nog priesters te laten preken. Geert was diaken. In 1383, volgens Romein in oktober, trok de bisschop de bijzondere preekvergunningen in. Voor andere predikers die geen priester waren, werd de maatregel later weer opgeheven. Voor Geert niet.

Wat deed hij? Hij gehoorzaamde. Hij preekte niet meer in het openbaar. Wel ging hij in beroep bij paus Urbanus VI, via de pauselijke gezant Willem van Salvarvilla. Een negentiende-eeuws woordenboek vermeldt dat hij een opstand onder zijn aanhangers voorkwam. Hij overwoog zelfs om alsnog priester te worden. Of de paus op tijd reageerde, weten we niet. Romein schrijft dat daar geen zekerheid over bestaat.

Die keuze raakt mij. Geert had veel volgelingen en hij was overtuigd van zijn zaak. Hij vond het verbod onterecht en tekende beroep aan, maar hij legde zich erbij neer. Hij brak niet met de kerk. In de wandelroute langs de plekken van de Moderne Devotie in Deventer staat het zo: het ging hem erom traditie en actualiteit in balans te houden.

EEN VICARIS AAN DE LEBUÏNUSKERK

Intussen groeide er in Deventer iets wat Geert niet zo had gepland. Een van zijn vrienden en leerlingen was Florens Radewijns. Hij had

een kanunnikaat in Utrecht, maar gaf dat op om vicaris te worden aan de Lebuinuskerk in Deventer, een veel lagere functie.

Rond Florens vormde zich een gemeenschap van jonge mannen, geestelijken en leken. Geert en Florens zorgden samen voor een huis waar zij boeken overschreven, en daarmee verdienden ze hun brood. In een tijd zonder boekdrukkunst was dat een vak. Later zouden ze de broeders van der penne genoemd worden. Het werd de kern van de Broeders van het Gemene Leven.

Geert gaf het idee richting. Florens gaf het een huis en een vorm. De wandelroute in Deventer zegt het voorzichtig: de beweging was niet bewust gesticht, ze kwam voort uit het gedachtegoed van Geert. Die beweging heet de Moderne Devotie: een nieuwe, persoonlijke manier van geloven, gericht op een innerlijk leven met God en op zelfverloochening.

TWINTIG AUGUSTUS 1384

In 1384 heerste de pest in Deventer. Geert ging op bezoek bij een vriend die ziek was. Engelbrecht noemt hem Lambert Stuerman. Geert raakte besmet. Op 20 augustus 1384 stierf hij. Hij was drieënveertig.

Wat zei hij op zijn sterfbed? Daar bestaan twee versies van. Thomas a Kempis vertelt dat zijn vrienden klaagden dat ze hun vader kwijt-raakten. Geert zou gezegd hebben dat ze op God moesten vertrouwen en Florens als hun vader moesten zien. Johannes Busch, een andere kroniekschrijver uit de beweging, laat hem iets anders zeggen: dat ze een klooster moesten stichten met een regel die de kerk had goedgekeurd. Romein legt beide naast elkaar. Wat Geert werkelijk zei, weten we niet.

Misschien zitten beide wensen erin. Want het gebeurde allebei. Florens leidde de broeders verder. En in 1387, drie jaar na Geerts dood,

verrezen in Windesheim bij Zwolle de eerste gebouwen van een klooster van reguliere kanunniken, mannen die wel geloften aflegden. Daaruit groeide het Kapittel van Windesheim, een verbond van kloosters.

Waar Geert begraven werd, staat in een biografisch woordenboek uit de negentiende eeuw: in de Mariakerk, naast het hoogaltaar. Zijn resten zouden later naar het huis van Florens zijn overgebracht en daar in 1697 zijn teruggevonden. Een tweede bron heb ik hiervoor niet gevonden.

WAT IN DE HANDSCHRIFTEN BLEEF

Naast het overschrijven maakten de broeders en zusters rapiaria, persoonlijke schriften met zinnen uit de Bijbel en uit andere boeken die hen hadden geraakt, om ze te herlezen en te overdenken. Uit deze kring kwam ook De navolging van Christus, geschreven door Thomas a Kempis, dezelfde die Geerts levensbeschrijving schreef. Het wordt na de Bijbel vaak het meest gelezen christelijke boek genoemd. Het vat samen wat de Moderne Devotie wilde.

De broeders kregen ook scholen. Volgens The Low Countries zaten later Erasmus en Maarten Luther op zulke scholen. Ik schrijf dat met voorzichtigheid. Een rechte lijn van Geert Grote naar de Reformatie trekken is te makkelijk. Wat vaststaat, is dat zijn manier van geloven zich verspreidde over de Lage Landen en Duitsland, met huizen in onder meer Amersfoort, Delft, Gouda en Utrecht.

In Deventer zelf bleven veel van die handschriften bewaard. De Athenaeumbibliotheek bezit ongeveer honderddertig middeleeuwse handschriften. Ze komen vooral uit Deventer religieuze gemeenschappen en uit het klooster Diepenveen, het eerste vrouwenklooster van de beweging. In 2022 waren ze allemaal gedigitaliseerd.

EEN HUIS DAT VERDWEEN

Het Meester-Geertshuis bestond nog tot 1592, toen de stad, inmiddels protestants, de kloosters ophief. Het gebouw bleef staan tot in de twintigste eeuw. De bronnen verschillen over wanneer het verdween: een databank van kloosters noemt het bombardement van 1945, een recensie van een Deventer studieboek spreekt van sloop in de jaren zestig. Boven de grond is er niets van over. Er hangt een gedenkplaatje.

Ga je in Deventer op zoek naar Geert Grote, dan vind je geen graf om bij te staan en geen huis om binnen te gaan. Je vindt een inscriptie op de muur van een katholieke kerk, een tekst op de plek van een verdwenen huis, en een museum op de fundamenteën van een kapel. Het past bij hem. Hij gaf zijn huis weg.

Op het Lamme van Dieseplein staan de broeder en de zuster van brons. Ze hebben geen naam. Ze zijn gewoon met hun werk bezig.

GA ER ZELF HEEN

Het Museum Geert Groote Huis staat aan het Lamme van Dieseplein in de binnenstad van Deventer, op de fundamenteën van de eerste kapel van de Broeders van het Gemene Leven. Je ziet er het levensverhaal van Geert Grote in zes kasten en een wisselende tentoonstelling in de kelder. Op het plein staan de bronzen beelden van broeder en zuster. Het museum heeft ook een bibliotheek over de Moderne Devotie, een museumcafé en een winkel. Kijk voor openingstijden op de website van het Museum Geert Groote Huis.

Loop daarna naar de Broederenkerk aan de Broederenstraat, een gotische kloosterkerk die nu katholiek is. Aan deze kerk is een inscriptie ter nagedachtenis aan Geert aangebracht. Om de hoek, bij de plek waar zijn huis stond, staat een tekst van hem.

Op het Grote Kerkhof staat de Lebuïnuskerk, waar Florens Radewijns vicaris was. De romaanse crypte is het oudste deel van het gebouw. Direct ernaast, aan de Nieuwe Markt, staat het restant van de Mariakerk, de parochiekerk waar Geert volgens het museum gedoopt werd. In het Bergkwartier staat de Bergkerk, de oude Sint-Nicolaaskerk, die nu gebruikt wordt voor tentoonstellingen en concerten. Kijk voor openingstijden op de website van de Lebuïnuskerk, en voor de Bergkerk op de agenda van Deventer Verhaal.

De middeleeuwse handschriften van de Athenaeumbibliotheek kun je online bekijken via de website van de bibliotheek. De bibliotheek is gevestigd aan het Klooster in Deventer, samen met Collectie Overijssel; er zijn plannen voor een nieuw gebouw, dus kijk vooraf op de website van de Athenaeumbibliotheek.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Deventer in oktober 1340, zoon van Werner Grote; dood van beide ouders door de pest rond 1350; studie in Parijs en twee kanunnikaten (Aken en Utrecht); zware ziekte rond 1372; afstand van zijn prebenden en de schenking van zijn huis aan arme vrouwen in september 1374; verblijf als gast bij de kartuizers van Monnikhuizen; diakenwijding en preekvergunning in 1379; het zusterhuis (Meester-Geertshuis) vanaf 1379; boetepreken in steden van het bisdom, tegen focaristen en kloosterlingen met eigen bezit; preek voor de Utrechtse geestelijkheid in 1383; het preekverbod van 1383, Geerts gehoorzaamheid en zijn beroep op de paus; de gemeenschap rond Florens Radewijns; de vertaling van het getijdenboek; zijn dood aan de pest op 20 augustus 1384 na een ziekenbezoek; Windesheim in 1387.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: de verbranding van zijn boeken op de Brink en de weigering van de sacramenten (uit levensbeschrijvingen; historische waarde onzeker); de boetepredi-

ker en de kluizenaar in Keulen; zijn laatste woorden (twee verschillende versies, bij Thomas a Kempis en Johannes Busch); de geboortedag 16 oktober en de doop in de Mariakerk (alleen het museum).

Onbevestigd: dat de priester die de sacramenten weigerde van de Sint-Nicolaaskerk (Bergkerk) was (één onderzoeker); zijn begrafenis in de Mariakerk en de vondst van zijn resten in 1697 (alleen een negentiende-eeuws woordenboek); de naam van de zieke vriend, Lambert Stuerman (één bron); de exacte dag van de akte (20 of 21 september 1374), de jaren in Monnikhuizen en de reis naar Ruusbroec (bronnen lopen uiteen); de maand oktober voor het preekverbod (één bron); of de paus het verbod nog ophief; wanneer het Meester-Geertshuis verdween (1945 of de jaren zestig). Een vaste jaarlijkse Geert Grote-herdenking heb ik niet kunnen bevestigen; de zeshonderdste sterfdag werd in 1984 herdacht met een studieboek.

Duiding: de Moderne Devotie is door Geert niet als organisatie gesticht. Zijn leerlingen, vooral Florens Radewijns, gaven vorm aan wat hij begon.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Jan Romein, Erflaters van onze beschaving, hoofdstuk Geert Groote (DBNL)
2. Van der Aa, Biographisch woordenboek, lemma Groote (DBNL)
3. Wilken Engelbrecht, "War Geert Grote in Prag?" (1992)
4. The Low Countries, "Geert Groote"
5. Museum Geert Groote Huis, tijdlijn
6. Museum Geert Groote Huis, Wie was Geert Groote?
7. Museum Geert Groote Huis, Wat is er te zien
8. Museum Geert Groote Huis, Beelden op het Lamme van Die-seplein

9. Thomas a Kempis, *Leven van Geert Grote*, vertaald door Frank de Roo (fragment)
10. Jacques Koekkoek, inleiding bij *De navolging van Christus* (fragment)
11. Literatuurgeschiedenis.org, *Moderne Devotie*
12. Monasteries Geoplaza (VU), *Meester Geertshuis Deventer*
13. *Wandeling Moderne Devotie in Deventer* (theologie.nl)
14. BMGN, recensie van *Vernieuwde innigheid* (2008)
15. Archimon, *kerken in Deventer*
16. Archimon, *Lebuïnuskerk Deventer*
17. Meertens Instituut, *Bedevaartbank, beelden Geert Groote Deventer*
18. Museum.nl, *Bergkerk Deventer*
19. *Lebuïnuskerk Deventer*
20. Universiteit Leiden, nieuwsbericht *Athenaeumbibliotheek* (2022)
21. *Medieval Manuscripts in Dutch Collections*, Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek
22. Gemeente Deventer, nota *Collectie Overijssel* (2024)
23. Clemens M. Hogenstijn, *Deventer als bakermat van de Moderne Devotie* (Thijmgenootschap)
24. Museum Geert Groote Huis, homepage

Zwolle: de monnik die een boek schreef over volgen

Wie de Onze Lieve Vrouwebasiliek in Zwolle binnenloopt, staat onder de toren die de Zwollenaren de Peperbus noemen. Hij is vijftig meter hoog en hoort bij een kerk die in 1999 van paus Johannes Paulus II de titel basiliek kreeg, bij het zeshonderdjarig bestaan van het gebouw. Een basiliek is in de katholieke kerk een eretitel voor een kerk met een bijzondere betekenis.

In die kerk staat een beschilderde schrijn. Een schrijn is een kist waarin de resten van een heilige of een vereerd persoon worden bewaard. Deze bevat de beenderen van een monnik die meer dan vijfhonderd jaar geleden stierf, op een heuvel buiten de stad. Hij was geen bisschop en geen vorst. Hij was kopiist, novicenmeester en schrijver van één klein boek dat de wereld over ging.

Zijn naam was Thomas Hemerken. De wereld kent hem als Thomas a Kempis.

Om te begrijpen waarom zijn gebeente hier staat, moet je terug naar een heuvel buiten Zwolle, en naar een jongen uit het Rijnland die achter zijn broer aan ging.

EEN JONGEN UIT KEMPEN

Thomas werd geboren in 1379 of 1380 in Kempen, een stadje in het bisdom Keulen. Daar komt zijn bijnaam vandaan: a Kempis, uit Kempen. Zijn ouders heetten Johannes en Gertrud. Een levensbeschrijving uit de negentiende eeuw schrijft dat ze niet rijk waren en leefden van het werk van hun handen.

Thomas had een oudere broer, ook Johannes geheten. Die was al eerder naar het westen getrokken, naar Deventer. Daar was hij in aanraking gekomen met de kring rond Geert Grote, de Deventer prediker die een eigen hoofdstuk in dit boek heeft. Uit die kring was een beweging gegroeid die later de Moderne Devotie werd genoemd: een vernieuwing van het geloof die draaide om een eenvoudig, innerlijk leven met God, om Bijbellezen en om gewoon werk. De volgelingen woonden samen in broederhuizen en zusterhuizen. Ze heetten de Broeders en Zusters van het Gemene Leven.

Johannes werd kanunnik, een geestelijke die met anderen in een klooster leefde onder de regel van Augustinus. Rond 1392 kwam Thomas, twaalf of dertien jaar oud, ook naar deze streek.

EEN SCHOOLBANK IN DEVENTER

Thomas ging in Deventer naar school. Volgens een inleiding op een van zijn boeken droeg zijn broer hem met een aanbevelingsbrief over aan Florens Radewijns, de opvolger van Geert Grote als leider van de broeders in Deventer. Thomas bleef ongeveer zeven jaar.

Een oude levensbeschrijving vertelt dat hij in die jaren boeken overschreef om wat te verdienen, en dat hij het geld aan de broeders gaf. Overschrijven was in een tijd zonder boekdrukkunst de enige manier om een boek te vermenigvuldigen. Dezelfde levensbeschrijving vertelt ook een droom waarin Maria de jongen zou hebben berispt omdat hij zijn gebeden verwaarloosde. Het is een legende, van het

soort dat heiligenlevens graag vertellen. Een bron uit zijn eigen tijd heb ik er niet voor gevonden.

Wat wel vaststaat: in Deventer leerde Thomas de manier van leven van de broeders kennen. Hij zou haar nooit meer loslaten.

EEN HEUVEL BUITEN ZWOLLE

Bij Zwolle was intussen iets nieuws begonnen. Een groep broeders uit het Zwolse broederhuis had in 1398 besloten om kanunniken te worden. Ze sloten zich aan bij het kapittel van Windesheim, een verband van kloosters dat vanuit Windesheim bij Zwolle was ontstaan. In september 1398 trokken ze naar een heuvel buiten de stad. Ze wijdden hun klooster aan de heilige Agnes. De heuvel heette voortaan de Agnietenberg.

De prior, de leider van het klooster, was Johannes Hemerken. De broer van Thomas.

In 1399 klopte Thomas daar aan. Hij was negentien of twintig. Hij kwam niet meteen binnen als kanunnik. Pas in 1406, na een proeftijd van meer dan vijf jaar, kreeg hij het habijt, het kloosterkleed. Een jaar later legde hij zijn geloften af. In 1413 werd hij tot priester gewijd, het jaar nadat de kloosterkerk was ingewijd.

Ruim vijf jaar wachten. Zou jij dat volhouden, voor iets waar je zeker van bent dat God je ertoe roept? Thomas deed het, en hij zou er de rest van zijn leven blijven. Tot zijn dood woonde hij ongeveer tweeënzeventig jaar op de Agnietenberg.

HET WERK VAN DE PEN

Wat deed een kanunnik op de Agnietenberg de hele dag? Hij bad de getijden, de vaste gebedsdiensten op vaste uren. En hij werkte. Het werk van Thomas was vooral schrijven en overschrijven.

Hij schreef een groot misboek over, en werken van Bernardus van Clairvaux, de twaalfde-eeuwse monnik die hij veel las. Hij schreef de hele Bijbel over, in vier grote delen. Die zijn bewaard gebleven. Volgens latere encyclopedieën deed hij dat zelfs meer dan eens, en ligt één van die Bijbels nu in Darmstadt in Duitsland.

Als ik dat lees, zie ik het voor me. Een mens zit jaren aan een lessenaar en schrijft letter voor letter het boek over dat hij het meest liefheeft. Wie zo met de Bijbel omgaat, kent hem van binnen. Dat merk je later in alles wat Thomas zelf schreef.

Want hij schreef ook zelf. Preken voor novicen, de jonge mannen die zich op het kloosterleven voorbereidden. Gebeden en overdenkingen over het leven van Christus. Een levensbeschrijving van Lidwina van Schiedam. Levens van de mannen die hem hadden gevormd: Geert Grote, Florens Radewijns en anderen uit de eerste generatie van de beweging. En tot een paar maanden voor zijn dood hield hij de kroniek van zijn eigen klooster bij.

VIER BOEKJES VOOR JONGE BROEDERS

In die jaren, ergens tussen ongeveer 1418 en 1427, schreef Thomas vier korte geschriften. Ze gingen over het innerlijk leven met God. Het laatste deel gaat over het sacrament van de eucharistie, het avondmaal. Later werden ze samengebracht onder de titel van het eerste deel: *De imitatione Christi*, De navolging van Christus.

Het boek begint met een woord van Jezus uit het evangelie van Johannes. In de HSV luidt dat: *Ik ben het Licht der wereld; wie Mij volgt, zal beslist niet in de duisternis wandelen* (Johannes 8:12). Thomas haalt alleen het tweede deel aan, en bouwt daar het hele boek op. Wie Hem volgt. Navolgen betekent hier: je leven laten vormen naar het leven van Jezus.

Het is een sober boek. Korte hoofdstukken, korte zinnen. Het zit vol met woorden uit de Bijbel en met gedachten van kerkvaders als Augustinus, en van Bernardus. Het spreekt de lezer aan als een oudere broeder die naast je zit. Een inleiding uit 2013 noemt de stijl eenvoudig en praktisch, gericht op innerlijke verandering.

Thomas zette zijn naam er niet op. Het boek ging rond zonder auteur, zoals veel geestelijke teksten in die tijd. Kopiisten in andere kloosters schreven het over. Het reisde van huis naar huis.

BALLINGSCHAP EN EEN BROER IN ARNHEM

Het stille leven op de Agnietenberg werd niet altijd met rust gelaten. In het bisdom Utrecht ontstond een strijd over wie bisschop mocht worden. Paus Martinus V legde een interdict op. Een interdict is een kerkelijke straf waarbij in een gebied geen gewone kerkdiensten meer gehouden mogen worden. In 1429 moest de gemeenschap de Agnietenberg verlaten. Drie jaar bleven de kanunniken weg.

In die jaren ging Thomas naar Arnhem. Zijn broer Johannes was ziek, en Thomas verzorgde hem. In november 1432 stierf Johannes. Kort daarna kon de gemeenschap terugkeren naar de heuvel.

Thomas werd subprior, de tweede man van het klooster, en had de zorg voor de novicen. Hij werd ook een tijd procurator, de man die over het geld en de zaken van het huis ging. Een oude levensbeschrijving zegt dat hij werd ontheven omdat hij te makkelijk aalmoezen gaf. Een katholieke encyclopedie uit 1913 schrijft dat hij er zelf om vroeg. Hoe dan ook keerde hij terug naar wat hem het meest lag: bidden, lezen, schrijven en de jonge broeders begeleiden. In 1448 werd hij opnieuw subprior.

WIE SCHREEF HET EIGENLIJK?

In 1441 deed Thomas iets wat voor de geschiedenis van zijn boek veel betekent. Hij voltooide een eigen handschrift met de vier boeken van de Navolging en negen kleinere geschriften, en zette er zijn naam onder. Dat handschrift ligt nu in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. De bibliotheek bezit nog een tweede handschrift in zijn hand, uit 1456, met zijn overdenkingen en zijn handtekening. Bij de zeshonderdste verjaardag van de Navolging, in 2024, werden beide in Brussel onder de aandacht gebracht.

Die handtekening werd later belangrijk. Want toen het boek eenmaal beroemd was, wilden anderen er hun naam aan verbinden.

In de zeventiende eeuw ontstond er een felle strijd. Aanhangers van Jean Gerson, de kanselier van de universiteit van Parijs, beweerden dat hij het boek had geschreven. Italiaanse benedictijnen schoven een zekere Giovanni Gersen naar voren, een abt in Vercelli. Of die man ooit heeft bestaan, is nooit aangetoond. Even werd ook de Engelse mysticus Walter Hilton genoemd.

In 1929 kwam er een Nederlandse variant bij. De taalkundige Jac. van Ginneken stelde dat de Navolging een Latijnse bewerking was van een Middelnederlandse tekst van Geert Grote. De stelling heeft het niet gehaald.

Wat pleitte voor Thomas? Tijdgenoten uit zijn eigen kloosterverband noemden hem als schrijver. Handschriften uit zijn tijd dragen zijn naam, en er is dat handschrift van 1441 in zijn eigen hand. De stijl lijkt sterk op zijn andere werken. Het boek ademt de geest van de Windesheimse kloosters. Vandaag wordt het auteurschap van Thomas nauwelijks meer betwijfeld, schrijft de Windesheimse predikant Henk de Jong.

EEN BOEK DAT DE WERELD OVER GING

Wat er na zijn dood met de Navolging gebeurde, had Thomas zich niet kunnen voorstellen. Toen de boekdrukkunst kwam, werd het boek gedrukt, en nog eens, en nog eens. De NOS schreef in 2021 dat het na de Bijbel het meest verspreide boek van de late middeleeuwen was. Henk de Jong noemt het eeuwenlang het meest gelezen boek na de Bijbel en somt tweeëntwintig talen op waarin het werd vertaald, waaronder het Nederlands en het Fries. Een Engelstalige encyclopedie spreekt van meer dan tweeduizend edities. Hoe dat getal precies is geteld, kan ik niet nagaan.

In Nederland las ook Vincent van Gogh het. Henk de Jong schreef er een boek over, met als titel een uitspraak van de schilder: *Dat boek is subliem*.

Hoe kan een boekje dat geschreven is voor een handvol jonge kloosterlingen op een heuvel bij Zwolle zo ver komen? Misschien omdat het zo weinig over het klooster gaat en zo veel over het hart. Je hoeft geen monnik te zijn om te herkennen wat het beschrijft: de onrust, de trots, het verlangen naar rust bij God.

DE DAG VAN SINT-JACOBUS

Thomas a Kempis stierf op 25 juli 1471 op de Agnietenberg. Hij was ongeveer eenennegentig jaar. Over zijn sterfdatum bestaat in sommige moderne overzichten verwarring, maar de oudere naslagwerken en de Zwolse bronnen noemen 25 juli.

Hij werd begraven in de oostelijke kruisgang van de kloosterkerk, tegen de muur. Dat weten we uit het verslag van de latere opgraving. Volgens dat verslag lag hij in een kist die met leem was bestreken, ongeveer drie meter diep.

Er gaat een verhaal rond dat bij een opgraving krassen aan de binnenkant van zijn kistdeksel zouden zijn gevonden, alsof hij levend begraven was. Om die reden zou Rome hem nooit heilig hebben verklaard. Voor dat verhaal is geen betrouwbare bron. Ik noem het alleen omdat je het tegen kunt komen.

Thomas werd nooit heilig verklaard. Dat hoeft ook geen verhaal te verklaren. Hij was een kanunnik die zijn hele leven in hetzelfde huis bleef.

HET JAAR DAT DE VIJAND KWAM

Het klooster overleefde zijn bekendste bewoner ruim honderd jaar. In de tweede helft van de zestiende eeuw veranderde de kerkelijke kaart van de Nederlanden ingrijpend. Het klooster werd in 1561 bij het nieuwe bisdom Deventer gevoegd, raakte daarna zijn bestaan kwijt en werd in 1581 afgebroken. De stenen werden hergebruikt voor de verdediging van de stad. Bert Pierik, de beheerder van de begraafplaats die nu op die plek ligt, spreekt van ongeveer drie miljoen kloostermoppen die over de Vecht naar Zwolle gingen. Wat er vandaag nog in de grond wordt gevonden, noemt hij “de kruimels”.

Het graf van Thomas bleef onder de grond liggen. Tot 1672. Dat jaar vielen Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen de Republiek binnen. Volgens het verslag dat Pierik in 2006 publiceerde, gaf de keurvorst van Keulen, aartsbisschop Maximiliaan Hendrik van Beieren, opdracht om de resten van Thomas op te graven. Na drie weken zoeken vond de Zwolse pastoor Arnold Waeyer het gebeente. Het werd in een houten schrijn gelegd.

Het is een vreemde gedachte. Een land in oorlog, een stad onder druk, en ondertussen staan mensen weken lang in de grond van een verdwenen klooster te zoeken naar de botten van een schrijver.

VAN KERK NAAR KERK

Zwolle vergat zijn beroemde inwoner niet. In 1897 kreeg de schrijn een plaats in een wandgraf in de nieuwe, neogotische Sint-Michaëlskerk. Het ontwerp kwam van het Utrechtse atelier Mengelberg. Er kwamen giften uit veel landen, onder meer van koningin Emma en paus Leo XIII. De katholieke voorman Herman Schaepman hield bij die gelegenheid een rede.

In 1919 werd op de Agnietenberg een gedenksteen onthuld. Volgens Pierik is die ontworpen door Pierre Cuypers, de architect van het Rijksmuseum.

In de jaren zestig ging de Sint-Michaëlskerk in de binnenstad dicht en werd ze gesloopt voor een winkelcentrum. Het wandgraf werd mee afgebroken. Een paar onderdelen werden gered, waaronder een beeldhouwd hoofd van Thomas. De schrijn verhuisde naar een nieuwe Sint-Michaëlskerk buiten het centrum.

Op eerste pinksterdag 4 juni 2006 volgde de laatste tocht. De schrijn ging in een open auto naar de plek van het oude klooster. Bij de gedenksteen werden teksten uit de Navolging voorgelezen. Daarna trok de stoet terug naar de binnenstad, langs plaatsen van de Moderne Devotie, naar de Onze Lieve Vrouwekerk onder de Peperbus. Daar werd een vesperdienst gehouden, een avondgebed, en kreeg de schrijn een plaats in een nis van de kerk.

Thomas ligt nu in een kerk die werd gebouwd in de jaren dat hij op de heuvel buiten de stad aan zijn boeken werkte.

TERUG ONDER DE PEPERBUS

En zo kom je weer binnen in de basiliek. Je ziet de schrijn. Je ziet geen klooster, geen kruisgang, geen schrijfkamer. Die zijn allemaal weg, opgegaan in de muren van de stad.

In 2021, bij zijn vijfhonderdvijftigste sterfdag, speelde het carillon van de Peperbus een half uur lang liederen over het leven van de monnik. In de Sassenstraat verscheen een levensgroot portret van hem op een muur. En op de plek van het klooster begon Bert Pierik aan een klein museum, met de resten die nog uit de grond kwamen. Hij verzamelde ook uitgaven van de Navolging. Eén ervan, ingelegd met goud, heeft volgens hem toebehoord aan keizer Frans Jozef van Oostenrijk. Zijn dierbaarste stuk is een oud schilderij van Thomas op de Agnietenberg. Het hing jarenlang in een huiskamer in Tilburg. De eigenaren hadden in Zwolle een tentoonstelling over de monnik gezien. Toen Pierik hun vertelde dat hij op de berg van het schilderij woonde, kwam de koop rond.

Thomas zelf had over geen van die dingen geschreven. Hij schreef over één ding: Jezus volgen, dag na dag, in het gewone werk. Het boek opent nog altijd met hetzelfde woord. Wie Mij volgt.

Boven de schrijn hangen de klokken van de Peperbus.

GA ER ZELF HEEN

De Onze Lieve Vrouwebasiliek staat in de binnenstad van Zwolle en is van verre te herkennen aan de Peperbus. In de kerk staat de beschilderde schrijn met de relieken van Thomas a Kempis. Een inleiding uit 2013 situeert hem bij de ingang. De kerk hoort bij de rooms-katholieke Thomas a Kempisparochie. Kijk voor openingstijden van de kerk op de website van die parochie. De toren is eigendom van de gemeente Zwolle en kan onder voorwaarden worden beklommen.

De plek van het klooster Sint-Agnietenberg ligt buiten de binnenstad, bij de Bergkloosterweg in Zwolle. Op het terrein ligt nu Begraafplaats Bergklooster. Bij de zij-ingang van de begraafplaats staat de gedenksteen voor Thomas a Kempis. Het terrein van het oude klooster is een archeologisch monument.

Aan de Bergkloosterweg 92 is een klein Museum Thomas a Kempis, met resten van het klooster, buitenlandse uitgaven van de Navolging en een schilderij van Thomas op de Agnietenberg. Het is op afspraak te bezoeken. Kijk voor de mogelijkheden op de website van Begraafplaats Bergklooster.

In de binnenstad kun je het bezoek combineren met het portret van Thomas op een muur in de Sassenstraat. Wie meer wil zien van de beweging waaruit hij voortkwam, kan in Deventer verder gaan, de stad van Geert Grote.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte rond 1380 in Kempen; school in Deventer bij de broeders van Florens Radewijns; intrede op de Agnietenberg in 1399, met zijn broer Johannes als prior; inkleding in 1406 en priesterwijding in 1413; zijn werk als kopiist, onder meer van de hele Bijbel; zijn functies als subprior en novicenmeester; de ballingschap van 1429 tot 1432 en de dood van zijn broer in 1432; het gesigioneerde handschrift van 1441 in Brussel; zijn dood in 1471 op de Agnietenberg; de afbraak van het klooster in 1581; de opgraving in 1672; het wandgraf van 1897 in de Sint-Michaëlskerk en de sloop van die kerk in de jaren zestig; de overbrenging van de schrijn naar de Onze Lieve Vrouwekerk in 2006.

Alleen uit overlevering of één bron: dat hij in Deventer boeken overschreef voor de broeders en het geld afstond; de mislukte periode als procurator wegens zijn gulheid; de details van zijn begraving en van de zoektocht in 1672 (via het verslag van Bert Pierik); het aantal van drie miljoen kloostermoppen; Pierre Cuypers als ontwerper van de gedenksteen; de getallen over edities, zoals meer dan tweeduizend.

Onbevestigd: de droom waarin Maria hem berispte (legende uit een heiligenleven); de krassen aan de binnenkant van zijn kist; de exacte sterfdatum (de meeste bronnen noemen 25 juli 1471, een enkel modern overzicht 1 mei); de exacte jaren waarin de vier boeken van de Navolging ontstonden.

Duiding: het auteurschap van de Navolging is eeuwenlang betwist, met namen als Jean Gerson, Giovanni Gersen en zelfs Geert Grote. Vandaag geldt Thomas a Kempis in het onderzoek vrijwel algemeen als de schrijver.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. NOS, “Na 550 jaar krijgt schrijver en mysticus Thomas a Kempis een museum in Zwolle”, 24 juli 2021
2. Bert Pierik, “Translatio Reliquiarum Thomae Kempensis”, *Terebinth* 2006, nr. 3
3. Monasteries Geoplaza (VU Amsterdam), Sint-Agnietenberg Zwolle
4. Catholic Encyclopedia (1913), “Thomas a Kempis”
5. Levensschets van Thomas a Kempis, 1887, deel 1 (via DBNL)
6. Levensschets van Thomas a Kempis, 1887, vervolg (via DBNL)
7. Jacques Koekkoek, inleiding bij Thomas a Kempis, *Het leven van Jezus Christus* (Kok, 2013), fragment
8. Henk de Jong, *Dat boek is subliem*, fragment
9. Belspo/KBR, 600 jaar *Imitatio Christi* (2024)
10. Katholiek Documentatiecentrum, inventaris archief Vereniging Thomas a Kempis
11. Begraafplaats Bergklooster, Museum Thomas a Kempis
12. DagjeWeg, Museum Thomas a Kempis
13. GCatholic, Basiliek van Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming, Zwolle

14. Street Art Cities, portret Thomas a Kempis, Sassenstraat Zwolle
15. New World Encyclopedia, "Thomas a Kempis"
16. Thomas a Kempis, The Imitation of Christ (Project Gutenberg)
17. Lonely Planet, Onze Lieve Vrouwe Basiliek
18. Wikipedia, "Thomas a Kempis" (startpunt)

Den Haag: de weduwe die zei dat het brood en meel was

Aan het Buitenhof in Den Haag staat een oude poort. Sinds 1923 is het geen doorgang meer: de huizen ernaast werden toen gesloopt voor een straat. Het is de Gevangenpoort, een gebouw dat van 1420 tot 1828 mensen vasthield die op hun vonnis wachtten. Sinds 1882 is het een museum. Ernaast ligt de Galerij Prins Willem V, met een trap die de twee gebouwen verbindt.

Het plein voor de poort had vroeger een eigen naam: het Groene Zoodje. Zo heette de plek naar de graszode op het schavot. Hier werden mensen terechtgesteld. Hier werden in 1672 ook de gebroeders De Witt vermoord door een woedende menigte. Dat verhaal kent bijna iedereen.

Er is ook een ander verhaal, dat veel minder mensen kennen. Het gaat over een weduwe uit Monnickendam. In november 1527 stond zij in deze stad voor de stadhouder en de Raad van Holland. Ze zei hardop wat ze geloofde over het brood van de mis. Een paar dagen later was ze dood.

Ze heette Wendelmoet Claesdochter. In de oude boeken heet ze ook Weynken, Weyntgen of Wendelmoet Klaasdochter. Je vindt haar naam nergens op een bord bij de Gevangenpoort. Dit hoofdstuk is een poging om haar terug te zetten op de plek waar ze haar laatste dagen doorbracht.

EEN WEDUWE ZONDER LEVENSLLOOP

Wie iets wil weten over het leven van Wendelmoet vóór 1527, komt bijna met lege handen terug. Ze kwam uit Monnickendam, een stadje aan het water ten noorden van Amsterdam. Ze was weduwe. Haar vader heette Claes, want Claesdochter betekent dochter van Claes. Een database van de Radboud Universiteit noemt ook de varianten Weynke Arisdr. en Willemptgen Arisdochter. Dan zou haar vader Aris hebben geheten. Ook daar is de overlevering dus niet eenduidig.

Over haar geboorte weten we niets zeker. Sommige naslagwerken schrijven “omstreeks 1490”. Andere zetten er een vraagteken. Ook over haar man, eventuele kinderen of haar werk zwijgen de bronnen. In een Engelstalige encyclopedie lees je dat ze in Monnickendam Bijbelbijeenkomsten leidde. Ik heb daar geen bron voor kunnen vinden die ouder is dan dat artikel.

Ik vind dat eerlijk gezegd moeilijk. Bij mensen die later beroemd werden, hebben we brieven, preken, portretten. Bij Wendelmoet hebben we bijna alleen haar laatste week. Maar die week is goed beschreven.

EEN KEIZER EN EEN PLAKKAAT

Om te begrijpen waarom een weduwe uit Waterland in een Haagse gevangenis terecht kwam, moet je even terug naar de jaren daarvoor.

In 1517 had Maarten Luther in Duitsland zijn stellingen tegen de aflaathandel bekendgemaakt. Een aflaat was een papier van de kerk dat straf voor zonden kwijtschold, vaak tegen betaling. Luthers geschriften gingen snel rond, ook in de Nederlanden. Keizer Karel V, die over deze gewesten regeerde, wilde daar een einde aan maken. In 1521 vaardigde hij het Edict van Worms uit. Boeken moesten voortaan eerst door een censor worden goedgekeurd. Volgens Museum de Gevangendoor stelde hij in 1522 de inquisitie in, een rechtbank die ketterij moest opsporen en bestraffen.

De keizer liet ketters vervolgen met plakaten, openbare bevelen die aan muren en kerkdeuren werden aangeplakt. Wie verboden boeken las, ze verspreidde of over het geloof sprak op een manier die de kerk niet goedkeurde, liep gevaar.

In de Nederlanden ging het vaak over één vraag: wat gebeurt er met het brood in de mis? De Rooms-Katholieke Kerk leerde dat brood en wijn bij de mis werkelijk het lichaam en bloed van Christus worden. Dat heet transsubstantiatie. Mensen die dat ontkenden, werden sacramentariërs genoemd. Ze zagen het brood als een teken, een herinnering aan Christus. Voor de kerk van die tijd was dat een van de zwaarste ketterijen die er bestonden.

WOERDEN, 1525

Twee jaar voor Wendelmoet zat een andere gevangene in de Gevangendoor. Hij heette Jan de Bakker, of Jan Jansz. van Woerden, en in het Latijn Pistorius. Hij was priester. Hij had in Leuven gestudeerd en sprak zich uit tegen de aflaathandel. Hij was ook getrouwd, wat voor een priester verboden was.

In mei 1525 werd hij gearresteerd en naar Den Haag gebracht. Volgens het museum zat hij eerst in de Ridderkamer, een cel voor gevangenen van stand. Later kwam hij in een kale cel met zwervers.

Hij weigerde te herroepen. Op een stellage voor de Ridderzaal werd hij als priester ontwijld. Op 15 september 1525 werd hij op het Groene Zoodje aan een paal gebonden en verbrand.

Het museum noemt hem het eerste dodelijke slachtoffer van de ketterjacht in Holland. Zijn verhaal hangt er nu in de tentoonstelling. Dat van Wendelmoet niet.

VAN HET SLOT VAN WOERDEN NAAR DEN HAAG

Ook Wendelmoet begon haar gevangenschap in Woerden. Op welke dag en waarom ze daar werd opgepakt, vertellen de verslagen niet. Ze zat op het slot, het kasteel dat de bisschop van Luik in 1407 had laten bouwen. Het werd tot in de negentiende eeuw als gevangenis gebruikt.

Op 15 november 1527 werd ze als gevangene van Woerden naar Den Haag gebracht. Zo beginnen de martelaarsverslagen over haar. Op 17 november kwam de graaf van Hoogstraten in Den Haag aan, de stadhouder van Holland. Hij was de hoogste vertegenwoordiger van de keizer in dit gewest. De volgende dag moest Wendelmoet voor hem verschijnen, samen met de voltallige Raad van Holland.

Hier moet ik iets eerlijk zeggen over de bronnen, want het is belangrijk voor de rest van dit hoofdstuk. Wat we over Wendelmoets verhoor weten, komt uit martelaarsboeken. Dat zijn verzamelingen verhalen over mensen die om hun geloof stierven, geschreven door hun geloofsgenoten. Ze zijn niet neutraal. Ze willen laten zien hoe moedig de martelaren waren.

Haar verhaal staat bij de doopsgezinden in *Het Offer des Heeren*. Daarvan verscheen de eerste bekende druk in 1562. Wendelmoet staat er pas in vanaf de druk van 1570, zo staat het op Wikipedia, dat zich daarvoor beroept op het Digitaal Vrouwenlexicon. Later kwam het in de *Martelaarsspiegel* van Thielemans van Braght (1660,

met prenten in 1685). Ook de protestantse predikant Adriaan van Haemstede nam haar op in zijn *Historie der martelaren*. Het verhoor dat al die boeken weergeven, is dus pas tientallen jaren na haar dood gedrukt. Wie het het eerst opschreef, heb ik niet kunnen vaststellen.

En de versies verschillen. Dat zie je al in de eerste regels. In de Martelaarsspiegel komt de stadhouder op de zeventiende aan. In een hedendaagse bewerking van Haemstede staat dat hij “zeventien dagen daarna” kwam. Dat kan niet kloppen, want dan zou hij pas in december zijn gekomen, na haar dood. Zo sluipen er bij het overschrijven en vertalen fouten in een verhaal.

MACHT VAN BOVEN

Op 18 november stond ze voor de Raad. Ze werd vermaand om te herroepen, haar woorden in te trekken. Anders zou ze worden verbrand.

Haar antwoord staat in alle versies, in iets andere woorden. In de bewerking van Haemstede luidt het: “Wanneer u de macht van boven gegeven is, ben ik bereid om te lijden.” Wie de evangeliën kent, hoort hier een echo van wat Jezus tegen Pilatus zei. Ze verwees naar een macht boven die van de rechters.

Iemand in de Raad merkte op dat ze de dood niet vreesde omdat ze hem nog nooit had geproefd. Ze antwoordde dat ze de dood nooit zou smaken. Ze haalde daarbij de woorden van Jezus aan. In de Herziene Statenvertaling staat die belofte zo: *Voorwaar, voorwaar, Ik zeg u: Als iemand Mijn woord in acht genomen heeft, zal hij beslist de dood niet zien tot in eeuwigheid.* (Johannes 8:51)

Wat zou jij zeggen, als je tegenover de machtigste man van je gewest stond en wist dat het volgende antwoord over je leven besliste?

BROOD EN MEEL

Toen kwam de vraag waar het om draaide: wat hield ze van het sacrament?

Kerkhistoricus R.H. Bremmer citeert haar antwoord in de spelling van de zestiende eeuw: "Ik houde u sacrament voor broot ende meel." Volgens de bewerking van Haemstede voegde ze eraan toe dat het hun duivel was, als zij het als hun God vereerden.

Het zijn harde woorden. Voor een katholieke gelovige van toen was de hostie het heiligste wat er bestond. Je knielde ervoor als ze in een processie voorbij werd gedragen. Wendelmoet noemde het brood en meel. Je kunt begrijpen dat de Raad hierin een aanval zag op alles wat heilig was. En je kunt ook begrijpen wat zij bedoelde: ze wilde God niet zoeken in iets wat door mensenhanden gebakken was.

Over de heiligen zei ze dat ze geen andere middelaar of voorspraak kende dan Jezus Christus. Hij zit aan de rechterhand van de Vader en bidt voor ons. Toen ze werd aangeraden om te biechten bij een priester, antwoordde ze dat ze al aan de Heer had gebiecht. Hij had haar zonden weggenomen. Wel vroeg ze iedereen die ze ooit had gekwetst om vergeving.

Bremmer plaatst haar in wat hij de sacramentarische fase van de Reformatie in de Nederlanden noemt. Luther zelf geloofde wel dat Christus op een bijzondere manier in het brood aanwezig was. Wendelmoets woorden passen daar niet bij. Een Engelstalige encyclopedie noemt haar luthers. De doopsgezinden namen haar later op in hun martelaarsboek. Zo claimden verschillende stromingen haar als een van de hunnen. Zij zelf gebruikte, voor zover we weten, geen van die namen.

EEN VROUW DIE HAAR AANRAADDE TE ZWIJGEN

De twee dagen daarna bleef ze in de gevangenis. In welke cel, vertellen de bronnen niet. De Gevangendoor was toen de staatsgevangenis, en Jan de Bakker had er gezeten. Maar dat Wendelmoet er ook zat, staat nergens met zoveel woorden.

Ze kreeg veel bezoek. Monniken, priesters, vrouwen en vrienden kwamen langs en probeerden haar op andere gedachten te brengen. Een eenvoudige vrouw had medelijden met haar. Ze raadde haar aan om te zwijgen over wat ze geloofde, dan hoefde ze niet te sterven. Wendelmoet antwoordde dat ze geroepen was om te spreken en niet kon zwijgen.

Volgens de Martelaarsspiegel kwamen er ook twee dominicanen, monniken van de predikersorde. Een van hen hield haar een kruisbeeld voor en noemde het haar Heer. Ze noemde het een houten god en zei dat ze hem in het vuur moesten gooien. Toen ze haar het sacrament wilden geven, vroeg ze wat voor God dat was die voor een duit werd verkocht. En over de heilige olie, die een priester gebruikte bij stervenden, zei ze dat die goed was voor de salade, of om je schoenen in te vetten.

Dat laatste is misschien de bekendste uitspraak uit haar verhoor. Ik moet er wel bij zeggen: in de bewerking van Haemstede die ik las, staat het niet. Daar ontbreken de olie en de houten god. Die versie vertelt wel over een zondag aan het Hof waarop ze opnieuw werd vermaand, en waarop ze zei dat ze van haar Heer niet zou wijken, in leven of in sterven. De Martelaarsspiegel noemt geen zondag. Welke versie het dichtst bij haar eigen woorden staat, kan ik niet zeggen.

IN HET MIDDEN VAN DE WEEK

“In het midden van de week”, zo zegt de Martelaarsspiegel, werd ze voor het Hof gebracht om haar vonnis te horen. Ik heb het nage-rekend: 20 november 1527 viel op een woensdag. Dat klopt dus.

Eerst sprak de kerk. De deken van Naaldwijk, die optrad als inquisiteur, las het vonnis voor. Hij verklaarde haar ketter, omdat ze niet goed geloofde over het sacrament, en leverde haar over aan de wereldlijke rechter. Daarbij verklaarde hij dat hij niet instemde met haar dood. Een geestelijke mocht volgens het kerkelijk recht geen doodvonnis uitspreken. Hij trok zich daarna terug.

Daarna sprak de kanselier. Ze zou worden verbrand, en haar bezittingen werden in beslag genomen. Volgens de Martelaarsspiegel vroeg ze de rechters om vergeving voor het kwaad dat ze hun mogelijk had aangedaan. Alle versies zijn het over deze gang van zaken eens.

Het kost wat om zo’n zitting te lezen. Een keizer, een stadhouder, een raad, een deken en een kanselier. En tegenover hen een weduwe zonder titel, van wie we de geboortedatum niet eens kennen.

EEN BANK DIE VAST MOET STAAN

Op de weg naar het schavot liep een monnik met haar mee. Hij hield haar het kruisbeeld voor. Hij vroeg haar om Onze-Lieve-Vrouw, Maria, aan te roepen. Volgens de Martelaarsspiegel antwoordde ze dat Maria het goed had bij God, en dat zij Christus hadden, die aan de rechterhand van de Vader zat. Toen hij vroeg of ze niet bang was voor Gods oordeel, zei ze dat God niet gekomen was om zondaars te veroordelen.

Op het schavot vroeg ze de mensen die stonden te kijken om vergeving. Ze hielp de beulen om buskruit in haar boezem te stoppen.

Ze duwde het kruisbeeld opnieuw weg. Volgens het verslag ging ze blij naar de paal. Ze vroeg nog of de bank wel vast stond, of ze niet zou vallen.

De bewerking van Haemstede zegt dat ze met een vrolijk hart en een onveranderd gezicht naar boven ging. Toen de beul haar wurgde, sloeg ze de ogen neer, alsof ze in slaap viel. Pas toen ze niet meer bewoog, werd het vuur aangestoken.

Dat was op woensdag 20 november 1527. De verslagen noemen niet waar in Den Haag het schavot stond. Jan de Bakker was twee jaar eerder op het Groene Zoodje verbrand, bij de Gevangenpoort. Het ligt voor de hand dat het daar ook gebeurde, maar een bron die het zegt, heb ik niet gevonden.

DE EERSTE VROUW

Wendelmoet Claesdochter wordt genoemd als de eerste vrouw in de Nederlanden die onder Karel V om haar geloof werd terechtgesteld. Zo vat de Engelse Wikipedia het samen, op gezag van het Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland. Schrijver Theun de Vries noemde haar in 1982 zelfs de eerste protestantse martelaar van de Nederlanden. In hetzelfde hoofdstuk liet hij Jan de Bakker in Woerden sterven in plaats van in Den Haag. Over deze vroege jaren gaan de vergissingen makkelijk rond.

Na haar volgden er velen. De martelaarsboeken waarin haar verhaal staat, tellen honderden bladzijden.

Haar woorden overleefden wel. Ze werden doorverteld en opgeschreven, en kregen vanaf 1570 een plaats in het martelaarsboek van de doopsgezinden. In die druk kreeg elke martelaar er ook een lied bij. Een Nederlandse database van vrouwelijke auteurs schrijft haar zelf een martelaarslied toe. Of zij dat lied echt maakte, heb ik niet kunnen controleren.

EEN STRAATNAAM IN WATERLAND

In Monnickendam is een straat naar haar genoemd: de Wendelmoet Claesdochterlaan. Een plaquette of gedenksteen heb ik er niet gevonden. De Grote of Sint-Nicolaaskerk staat er nog. Aan die kerk werd in haar tijd al meer dan een eeuw gebouwd. Na de Reformatie werd het een gereformeerde kerk. Ook daar wordt haar naam, voor zover ik kon nagaan, niet genoemd.

In Den Haag is het stil rond haar naam. Het museum in de Gevangenpoort vertelt het verhaal van Jan de Bakker. Dat van de weduwe die twee jaar later in dezelfde stad stierf, vond ik er niet.

Misschien is dat ook wel passend bij wie ze was. Ze had geen titel en geen boeken op haar naam. Ze had een paar zinnen, gesproken in een week in november. Ze zijn bijna vijfhonderd jaar oud.

Sta je ooit op het Buitenhof, kijk dan even naar het plein voor de oude poort. Hier lag het Groene Zoodje. Ergens in deze stad stond in november 1527 een bank op een schavot, en een vrouw uit Monnickendam vroeg of die wel vast stond.

GA ER ZELF HEEN

De Gevangenpoort staat aan het Buitenhof 33 in Den Haag. Het is een gevangenismuseum, waar ook het verhaal van Jan de Bakker wordt verteld. Het plein voor de poort was vroeger het Groene Zoodje, de plek van terechtstellingen. Naast de poort ligt de Galerij Prins Willem V. Kijk voor openingstijden op de website van Museum de Gevangenpoort.

In Monnickendam vind je de Grote of Sint-Nicolaaskerk aan de Zarken 2. De kerk is in de zomermaanden open voor bezoekers en de toren kan beklommen worden. Kijk voor openingstijden op de website van de kerk. Vrijwillige stadsgidsen van de Vereniging Oud

Monnickendam lopen rondleidingen door het stadje. In het stadje ligt ook de Wendelmoet Claesdochterlaan.

Wie de hele route van haar laatste weken wil volgen, kan ook naar Woerden. Het kasteel waar ze gevangen zat, staat er nog. Het is nu een locatie voor feesten en evenementen en is alleen als gast te bezoeken.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): Wendelmoet Claesdochter was een weduwe uit Monnickendam; zij werd op 20 november 1527 in Den Haag gewurgd en verbrand omdat zij als ketter was veroordeeld; zij wordt genoemd als de eerste vrouw die in de Nederlanden onder Karel V om haar geloof werd terechtgesteld; Jan de Bakker werd op 15 september 1525 in Den Haag bij de Gevangenpoort verbrand; zij staat vanaf de druk van 1570 in *Het Offer des Heeren*, later in de Martelaarsspiegel en bij Haemstede.

Alleen uit overlevering (de martelaarsboeken): haar gevangenschap op het slot van Woerden en de overbrenging op 15 november; het verhoor op 18 november voor stadhouder en Raad van Holland; haar antwoorden over het sacrament ("broot ende meel"), de heiligen, de biecht en de dood; het bezoek van de vrouw die haar aanraadde te zwijgen; de rol van de deken van Naaldwijk en de kanselier; haar laatste woorden op het schavot. Deze verslagen zijn door geloofsgenoten geschreven en pas tientallen jaren later gedrukt.

Onbevestigd: haar geboortejaar (omstreeks 1490); dat zij Bijbelbijeenkomsten leidde; dat zij in de Gevangenpoort gevangen zat; dat het schavot op het Groene Zoodje stond; dat zij zelf een martelaarslied maakte. De uitspraken over de heilige olie en de houten god staan in de Martelaarsspiegel maar niet in de bewerking van Haem-

stede; de zondag aan het Hof staat alleen bij Haemstede. De “zeventien dagen” in een moderne bewerking van Haemstede is in strijd met de datum van haar dood.

Duiding: of zij luthers, sacramentarisch of een voorloper van de doopsgezinden was, hangt af van wie het vertelt. Zelf gebruikte zij, voor zover bekend, geen van die namen. Dat 20 november 1527 een woensdag was, is een eigen berekening (juliaanse kalender).

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Martelaarsspiegel (Van Braght), Engelse vertaling 1886: Weynken, a widow, daughter of Claes, of Monickendam
2. Adriaan van Haemstede, Historie der martelaren, deel 2 (digitale editie De Gihonbron, 2004)
3. R.H. Bremmer, Ontstaan van de Nederlandse Hervormde Kerk (1977, digitale editie 2004)
4. DBNL, Lexicon literaire werken: Het Offer des Heeren
5. Wikipedia (Engels), Wendelmoet Claesdochter (met verwijzing naar E. Kloek, Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland, 2014)
6. SheWrote (Radboud Universiteit), Wendelmoet Claesdochter
7. Theun de Vries, Kettters (1982), hoofdstuk Ketterjacht in de Nederlanden (DBNL)
8. Museum de Gevangenpoort, Jan de Bakker
9. Museum de Gevangenpoort, verhalen over vervolging en vrijheid
10. Cambridge University Library, Refusing to kneel (over de Martelaarsspiegel van 1685)
11. Wikipedia (Engels), Gevangenpoort
12. Wikipedia (Engels), Jan de Bakker

13. Verhaal van Woerden, Boekdrukkunst maakt en breekt Jan de Bakker en Evert Bogert
14. Literatuurgeschiedenis.org, Het gedrukte boek in de 16e eeuw
15. Castles.nl, Kasteel Woerden
16. Laag Holland, Grote of Sint-Nicolaaskerk Monnickendam
17. Rodi Waterland, Stadsgidsen trots op rijke geschiedenis van Monnickendam
18. Postcode 1141 JA, Wendelmoet Claesdochterlaan, Monnickendam

Witmarsum: de priester die zijn naam achterliet

Net buiten Witmarsum ligt een stukje grond met water eromheen. Je komt er over een bakstenen dammetje, door een ijzeren hek. Tussen de bomen staat een grijze stenen naald op een verhoging, met een gietijzeren hekwerk rondom. Op de vier zijden van de voet staan opschriften. Het adres is It Fliet 5. De naald werd in 1879 geplaatst, en sinds 2000 is hij een rijksmonument.

Voor de naald zit een oudere steen in een laag muurtje, waarschijnlijk uit 1828. Volgens het monumentenregister stond op deze omgrachte plek ooit het woonhuis van Menno Simons. Later stond hier een klein kerkje, dat rond 1878 werd afgebroken. De overlevering zegt dat Menno hier in het verborgen preekte.

Het is een stille plek, en toch komen hier groepen van ver. Menno-nieten uit Duitsland, Canada, de Verenigde Staten, Mexico en Belize staan hier om dezelfde reden: hier begon het verhaal van hun kerk. Een nieuwsbrief van de Stichting Menno Simons vertelde in 2024 over twee mannen, uit Winnipeg en uit Idaho, die bij dit monument een Duitse groep tegenkwamen. Ze verstonden elkaar in het

Plautdietsch, een Nederduitse taal die veel mennonieten nog spreken.

Hoe komt het dat een dorp in de Friese klei een bedevaartplek is geworden voor mensen van de andere kant van de oceaan? Het antwoord begint bij een priester die twijfelde aan het brood in zijn handen.

EEN JONGEN UIT DE KLEI

Menno werd in Witmarsum geboren, waarschijnlijk in 1496. Oudere bronnen houden het op 1492. Zijn vader heette Simon, en zo werd hij Menno Simonszoon, Menno de zoon van Simon. De familie was eenvoudig. Een Duits biografisch woordenboek noemt zijn vader een boerenknecht.

Waar hij leerde lezen en Latijn, weten we niet zeker. Het zou kunnen in het klooster bij Pingjum of in Bolsward, maar dat is een vermoeden. Wel staat vast dat hij priester werd in de rooms-katholieke kerk, de enige kerk die Friesland toen kende. In 1524 was hij kapelaan, een hulp priester, in Pingjum. Dat was het dorp van zijn vader, een paar kilometer van Witmarsum.

Zelf schreef hij later dat hij vierentwintig was toen hij daar begon. Hij gaf er eerlijk iets bij toe. De Bijbel had hij nauwelijks gelezen.

BROOD DAT BROOD BLEEF

Die terugblik is de belangrijkste bron voor wat er in hem gebeurde. Menno schreef hem bijna twintig jaar later op, in 1554, als deel van een antwoord aan een tegenstander, de predikant Gellius Faber. Later kreeg het stuk een eigen titel: *Uitgang uit het pausdom*. Het is zijn eigen getuigenis. Niemand anders keek mee in zijn hoofd, dus alles wat volgt over zijn twijfel en zijn strijd hebben we van hem.

Het begon bij de mis. In de katholieke leer worden brood en wijn tijdens de mis werkelijk lichaam en bloed van Christus. Menno stond aan het altaar en kon het niet meer geloven. Hij dacht dat de duivel hem iets influisterde. Hij biechtte zijn twijfel, steeds opnieuw, en kwam er niet van los.

Toen deed hij wat hij nog nooit gedaan had. Hij pakte het Nieuwe Testament en ging lezen. Volgens zijn eigen verslag ontdekte hij daar dat hij misleid was.

EEN KLEERMAKER IN LEEUWARDEN

In 1531 hoorde Menno iets wat hem niet meer losliet. In Leeuwarden was een kleermaker onthoofd, Sicke Freerks, die Menno zelf Sicke Snyder noemt. Zijn misdaad was dat hij zich als volwassene opnieuw had laten dopen. Hij was de eerste doper die in Leeuwarden werd terechtgesteld. Menno noemt hem in zijn terugblik een godvrezende held.

Dat heette toen wederdoop. Wie als baby gedoopt was en zich later nog eens liet dopen, kon de doodstraf krijgen. De wederdopers, of dopers zoals ze zichzelf liever noemden, geloofden dat de doop hoort bij iemand die zelf gelooft en daarvoor kiest. Een baby kan dat niet.

Het bericht zette hem opnieuw aan het zoeken. Volgens zijn eigen verhaal vroeg hij zijn pastoor naar de Bijbelse grond voor de kinderdoop, en die gaf toe dat er geen was. Daarna las hij wat de hervormers Luther, Bucer en Bullinger erover schreven. Ze kwamen alle drie met een andere reden. Menno concludeerde dat de kinderdoop op geen vaste grond stond.

Hij bleef intussen gewoon priester.

EEN BETERE PLEK, EEN LEEG HART

Rond 1531 of 1532 werd Menno pastoor in Witmarsum, zijn geboortedorp. Het was een betere plaats dan Pingjum. Hij schreef later zonder omwegen waarom hij ging: voor het geld en voor meer aanzien.

Volgens zijn eigen terugblik ging het daar mis. Hij wist wat hij in de Bijbel gelezen had, maar hij leefde er niet naar. Hij preekte zonder liefde en zonder geest, schreef hij.

Ik vind dat een van de eerlijkste regels die een kerkleider over zichzelf kan schrijven. Zijn tegenstanders lazen mee, en hij schreef het toch op.

HET NIEUWE JERUZALEM

Terwijl Menno in Witmarsum preekte, gebeurde er in Westfalen iets dat de hele beweging van de dopers voor eeuwen een slechte naam zou geven. Münster was in maart 1533 protestants geworden. In februari 1534 kregen dopers de meerderheid in de stadsraad. Ze riepen de stad uit tot het nieuwe Jeruzalem, de stad van God op aarde.

De bisschop van Münster sloeg het beleg om de stad. Binnen de muren nam een man uit Leiden de leiding, Jan van Leiden. Ongeveer zeventuizend soldaten lagen ruim een jaar om de muren. Op 24 juni 1535 kwam het leger de stad binnen, met hulp van een verrader. De verdedigers werden afgeslacht.

Ook in Friesland vond Münster aanhangers. Boden uit de stad, onder wie Jan van Geelen, wierven er volgelingen. Menno kende hun ideeën. Volgens zijn eigen verslag preekte hij tegen hen en vermaande hij de mensen in zijn omgeving. Hij zag ook dat het weinig uithaalde. Zijn eigen leven klopte niet met wat hij zei, en dat wist hij.

HET OLDEKLOOSTER

In het voorjaar van 1535 kwam het geweld naar de buurt van Witmarsum. Op zondag 28 maart, Pasen, hielden dopers hun eigen paasdienst bij Tzum, niet ver van Franeker. Er kwamen zo'n driehonderd mensen. Toen soldaten hen aanvielen, trokken ze naar het Oldeklooster, een cisterciënzerabdij bij Bolsward. Ze namen het klooster in en verschansten zich daar.

Een week later, rond 7 april, heroverden troepen van de stadhouder van Friesland, Georg Schenck van Tautenburg, het klooster. De afloop was bloedig. Volgens een artikel van de theoloog Chris Huebner uit 2024 werden ongeveer veertig mensen meteen bij de muren terechtgesteld. Van de honderdtweeëndertig gevangenen die naar Leeuwarden gingen, werden er vijfenvijftig ter dood gebracht. Dertig van hen waren vrouwen, die werden verdrinken. Andere bronnen noemen iets andere aantallen. Dat het een slachting was, staat vast. Jan van Geelen ontsnapte. Twee maanden later kwam hij om bij een aanval van dopers op het stadhuis van Amsterdam.

Huebner schreef zijn artikel over de vraag hoe je de doden van het Oldeklooster herdenkt. Ze waren dopers, net als Menno later, maar ze kozen het zwaard. Wat doe je met zulke geloofsgenoten in je eigen geschiedenis?

Naast Jan van Geelen was een van de leiders een man die Pieter Simons heette. Al lang wordt gezegd dat hij de broer van Menno was. Een Duitse biografie uit 1885 schrijft dat een broer van Menno bij deze nederlaag omkwam. Huebner wijst erop dat sommige historici eraan twijfelen, en dat er daarom tegenwoordig vaak "waarschijnlijk" bij staat. Menno zelf noemt in zijn terugblik geen broer. Het kan dus zo zijn geweest. Zeker is het niet.

BLOED OP ZIJN HART

Wat wel in zijn eigen verslag staat, is wat het Oldeklooster met hem deed. Het klooster lag vlak bij zijn huis, schrijft hij. Volgens een oud Nederlands biografisch woordenboek waren er mensen bij met wie hij gesproken had.

Hij schreef dat hun bloed hem “zoo heet op mijn hart gevallen” was dat hij geen rust meer vond in zijn ziel. Hij had zelf de waarheid gezien. Hij had er niet naar geleefd. Zij hadden hun leven gegeven voor een zaak waar hij tegen gepreekt had.

Volgens zijn eigen verslag bad hij in die tijd veel. Hij vroeg God om vergeving en om een rein hart. Hij vroeg om moed om te preken wat hij wist. Hij bad ook dat hij de zonden van anderen niet op zich zou laden. Die strijd duurde volgens zijn eigen verslag ongeveer negen maanden, en al die tijd bleef hij priester.

Heb jij ooit iets geweten, en het niet gezegd omdat het je te veel zou kosten? Menno heeft dat negen maanden met zich meedragen.

JANUARI 1536

In januari 1536 legde Menno Simons zijn ambt neer. Hij verliet de rooms-katholieke kerk en de positie die hij daarin had. Over de precieze dag verschillen de bronnen. Een oud Nederlands biografisch woordenboek noemt 12 januari, en zegt dat die datum van zijn dochter komt. Op andere plaatsen staat 30 januari. Dat het in januari was, ongeveer negen maanden na het Oldeklooster, daarover zijn de bronnen het eens.

Hij beschrijft het zelf als een keuze om zijn goede naam op te geven. Hij liet volgens zijn eigen woorden zijn eer en zijn naam bij de mensen los, en ook de mis en de kinderdoop. Hij koos voor een leven van armoede en ontbering.

In dezelfde maand werden in Münster Jan van Leiden en twee andere leiders, Bernd Knipperdolling en Bernd Krechting, gemarteld en terechtgesteld op het Prinzipalmarkt. Dat was op 22 januari 1536. Hun lichamen werden in ijzeren kooien aan de toren van de Lambertikerk gehangen. Die kooien hangen er nog steeds. Zo stonden in één maand twee wegen van de dopers naast elkaar: die van het zwaard, die in kooien eindigde, en die van een priester uit Witmarsum die zonder wapen wegliep.

EEN HERDER VOOR VERSTROOIDE SCHAPEN

Kort na zijn vertrek liet Menno zich dopen. Volgens een levensschets uit 1892 deed Obbe Philips dat, de leider van de vreedzame dopers in Leeuwarden. Andere bronnen zeggen alleen dat hij waarschijnlijk in 1536 gedoopt is, zonder te noemen door wie.

Ongeveer een jaar lang studeerde hij en onderwees hij. Toen kwamen er zes tot acht gelijkgezinden naar hem toe, zo vertelt hij. Ze vroegen hem de hongerige en verstrooide gelovigen te helpen. Na veel gebed zei hij ja. In 1537 werd hij in Groningen door Obbe Philips als oudste bevestigd, een opziener van de gemeenten. Over dat feit zijn de oude en de nieuwe biografieën het eens. Van 1537 tot ongeveer 1541 werkte hij vooral in Groningen en omgeving. Hij reisde van groep naar groep, onderwees en doopte. Een priester die zelf als baby gedoopt was, doopte nu volwassenen die zelf voor Christus kozen.

In Groningen trouwde hij met Geertruyd. Haar achternaam is niet bekend. Ze kregen kinderen, en ze deelden met hem het leven op de vlucht. Menno schreef later over zijn arme vrouw en zijn kinderen.

EEN FUNDAMENT DAT AL GELEGD WAS

Menno schreef veel, in het Nederlands van zijn tijd. Een van zijn belangrijkste werken is het zogenaamde *Fundamentboek*, een uitleg van de leer die hij in de Bijbel vond. Op de titelpagina staat deze tekst:

Want niemand kan een ander fundament leggen dan wat gelegd is, dat is Jezus Christus. (1 Korinthe 3:11)

Hij leerde dat de gemeente bestaat uit mensen die bewust voor Christus kiezen en zich daarom laten dopen. Hij leerde dat een christen geen zwaard opneemt, ook niet voor het geloof, en hij schreef een traktaat over de eed. Britannica noemt hem de leider van de vreedzame tak van de Nederlandse dopers.

Hij was de eerste niet. Obbe Philips was vóór hem leider van de vreedzame dopers. Maar het was Menno's naam die bleef hangen. Al in 1544 werden de dopers in een brief mennisten genoemd. Later werd het in Nederland doopsgezinden, en in de rest van de wereld mennonieten.

HONDERD CAROLUSGULDENS

Wie de dopers hielp, liep groot gevaar. Volgens de levensschets uit 1892 werd in 1539 in Leeuwarden een man onthoofd, Tjard Renicx, omdat hij Menno onderdak had gegeven. Dat verhaal ken ik maar uit één bron die ik heb kunnen lezen.

Wel goed gedocumenteerd is wat er op 7 december 1542 gebeurde. In Friesland werd een plakkaat uitgevaardigd, een openbaar bevel van de overheid. Niemand mocht Menno Simons nog onderdak, eten of hulp geven. Wie hem gevangen nam en uitleverde, kreeg honderd gouden Carolusguldens. Vanaf dat moment was er een prijs op zijn hoofd gezet.

Menno vertrok uit Friesland. Hij was in Amsterdam, en vanaf 1544 in Emden, in Oost-Friesland. Hij reisde naar Keulen, langs de Oostzee, en woonde een tijd in Wismar. Overal zocht hij kleine groepen gelovigen op, preekte, doopte en schreef. Hij was nergens lang veilig.

Zijn laatste jaren woonde Menno in Wüstenfelde, bij Oldesloe in Holstein, op het landgoed Fresenburg.

Hij stierf daar op 31 januari 1561, ongeveer vijfenzestig jaar oud. Oudere bronnen noemen een andere datum in januari, en zelfs een ander jaar. Een Duitse biograaf rekende in 1885 al uit dat de gangbare data niet klopten met de vrijdag waarop hij volgens de overlevering stierf. Hij werd begraven in zijn eigen tuin. Waar dat graf precies lag, weet niemand meer.

Van zijn kinderen was bij zijn dood nog één dochter in leven.

TERUG NAAR IT FLIET

In 1892 verscheen in Nederland een bundel van zijn geschriften, met zijn *Uitgang uit het pausdom* voorop en een voorwoord van C.P. van Eeghen. Het boek was bedoeld voor zijn vierhonderdste geboortedag, want toen hielden velen 1492 voor zijn geboortejaar. Dertien jaar eerder was de naald op It Fliet al geplaatst.

Wat bleef er over van een man zonder graf? Een kerk die zijn naam draagt, over de hele wereld. Volgens de nieuwsbrief van de Stichting Menno Simons kwamen er in 2024 bezoekers uit onder meer België, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Canada, de Verenigde Staten, Brazilië, Mexico, Belize en de Filipijnen.

In het dorp zelf staat de doopsgezinde kerk. Doopsgezinden noemen hun kerkgebouw vaak een vermaning, een plek waar het Woord wordt uitgelegd en de gemeente wordt aangespoord.

Het huidige gebouw in Witmarsum is van 1961 en verving een kerk uit 1877. In 2024 hingen er portretten van Menno, voor een tentoonstelling vijfhonderd jaar nadat hij in Pingjum begon. Een groep mennonieten uit Mexico en Belize zong er dat jaar in een dienst en kocht na afloop oude Bijbels, zo meldde de nieuwsbrief van de stichting. Op 25 april 2026 werd ernaast het Menno Simons Hûs geopend. Het heeft een tentoonstelling over zijn leven en een ontvangstruimte voor honderdvijftig mensen. Het gebouw is bedoeld voor de groepen die van over de hele wereld naar Pingjum en Witmarsum komen.

Als ik aan Witmarsum denk, zie ik die naald op It Fliet. Je vindt er geen beeld van een held op een sokkel. Het monumentenregister prijst de naald om zijn sobere vorm. Een eenvoudige grijze steen staat daar tussen de bomen, met water rondom. Mensen uit Idaho, Winnipeg en Duitsland stonden er samen en verstonden elkaar. Ze stonden bij het dorp waar een priester in de winter van 1536 besloot dat hij niet langer kon zwijgen.

GA ER ZELF HEEN

Het Menno Simons-monument staat aan It Fliet 5, net buiten Witmarsum in de gemeente Súdwest-Fryslân. Het is een omgracht terrein met bomen, dat je over een bakstenen dammetje bereikt. Je ziet de gedenknaald van 1879 met opschriften op de voet, en ervoor de oudere gedenksteen in een laag muurtje. Het monument maakt deel uit van een wandelroute rond Witmarsum.

In het dorp staan de doopsgezinde kerk uit 1961 en het nieuwe Menno Simons Hûs, met een tentoonstelling over zijn leven. Kijk voor openingstijden op de website van de Stichting Menno Simons of van de Doopsgezinde Gemeente De Lytse Streek.

In het buurdorp Pingjum, waar Menno kapelaan was, staan de Victoriuskerk en het doopsgezinde schuilkerkje. Samen met de Koepelkerk in Witmarsum liggen ze aan een route die Menno Simons Land heet. Van het Oldeklooster bij Bolsward is niets meer te zien; alleen de plaatsnaam bestaat nog.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Witmarsum (moderne bronnen: 1496, oudere: 1492); kapelaan in Pingjum in 1524 en daarna pastoor in Witmarsum; de terechtstelling van Sicke Freerks in Leeuwarden in 1531; het dopersrijk in Münster (1534-1535) en de terechtstelling van Jan van Leiden op 22 januari 1536; de bezetting en bloedige herovering van het Oldeklooster in het voorjaar van 1535; Menno's vertrek uit de katholieke kerk in januari 1536; zijn bevestiging als oudste in Groningen in 1537 door Obbe Philips; zijn huwelijk met Geertruyd; het plakkaat van 7 december 1542 met honderd Carolusguldens beloning; zijn vlucht naar Emden en verder; zijn dood in Wüstenfelde in januari 1561 en zijn begrafenis in zijn tuin; de gedenknaald van 1879 (rijksmonument).

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: alles over zijn twijfel bij de mis, zijn Bijbelstudie, het gesprek met zijn pastoor en zijn motieven om naar Witmarsum te gaan (zijn eigen *Uitgang uit het pausdom*, 1554); hoe het Oldeklooster op hem inwerkte en zijn negen maanden van strijd; het verzoek van zes tot acht mannen om hun voorganger te worden; de overlevering dat op het terrein van het monument zijn woonhuis stond en dat hij daar in het verborgen preekte.

Onbevestigd: dat Pieter Simons, een van de leiders bij het Oldeklooster, zijn broer was (oud en vaak herhaald, door historici betwijfeld); de exacte dag van zijn vertrek (12 of 30 januari 1536);

dat Obbe Philips hem doopte; de terechtstelling van Tjard Renicx in 1539 (één gelezen bron); de precieze aantallen doden bij het Oldeklooster, die per bron verschillen; zijn opleiding in Pingjum of Bolsward.

Duiding: dat Menno's vertrek een antwoord was op het geweld van Münster en het Oldeklooster, zegt hij zelf. Britannica noemt hem de leider van de vreedzame tak van de Nederlandse dopers; Obbe Philips ging hem daarin voor.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Rijksmonumentenregister, monument 513538: Gedenknaald Menno Simonsz, Witmarsum
2. Menno Simons, *Uitgang uit het pausdom*, in: Tractaten (1892), DBNL
3. Menno Simons' uitgang van het pausdom, met levensbericht (herdruk De Gihonbron, 2008)
4. Van der Aa, Biographisch Woordenboek der Nederlanden, lemma Menno Simons, DBNL
5. Deutsche Biographie: NDB (Kobelt-Groch, 1994) en ADB (Bertheau, 1885), Menno Simons
6. Encyclopaedia Britannica, Menno Simons
7. Chris K. Huebner, "Remembering the martyrs of Bloemkamp", *Vision* 25.1 (2024)
8. Stadt Münster, "Wederdopers, burgers en rebellen"
9. Anabaptist World, "Dutch church creates hub for exploring Menno Simons Land" (16 juni 2026)
10. Stichting Menno Simons, nieuwsbrief december 2024
11. Friesland.nl, Kuintocht Witmarsum
12. Menno Simons, *Foundation of Christian Doctrine*, titelpagina (CCEL)
13. Wikipedia, Menno Simons (startpunt)

14. Wikipedia, Bloemkamp Abbey (startpunt)
15. Executed Today, Sikke Freriks (1531)

Brielle: de schuur waarvan alleen de omtrek bleef

Aan de rand van Brielle, op de hoek van De Rik en de Kloosterweg, staat een grote bakstenen kerk. Achter die kerk ligt een grasveld, omringd door een overdekte gang van beton. In die gang hangen de staties van een kruisweg, afbeeldingen van het lijden van Jezus. Midden op het gras staat een klein achtkantig bouwwerk van natuursteen met een koepel: een ciborium, een overdekt buitenaltaar. In het gras eromheen loopt een lijn van steen. Hij tekent een rechthoek.

Die rechthoek is de omtrek van een schuur. Er werd turf in bewaard, gedroogd veen om mee te stoken. Het was de turfschuur van een klooster dat hier tot 1572 stond. In de nacht van 9 juli van dat jaar werden aan de balken van die schuur negentien mannen opgehangen. Het waren priesters en kloosterlingen, de meesten uit Gorinchem. Ze worden de martelaren van Gorcum genoemd, naar de oude naam van hun stad.

De mannen die hen ophingen waren geuzen: opstandelingen tegen de Spaanse koning, en protestanten. Dit hoofdstuk gaat dus over geweld van protestanten tegen katholieken. Ik schrijf dat aan het

begin, omdat het verhaal anders makkelijk een andere kant op buigt. In de jaren eromheen werden ook protestanten vervolgd, verbrand en opgehangen, en daar kom ik op. Maar hier, in Brielle, liep het bloed de andere kant op.

EEN STAD DIE OP 1 APRIL VIEL

Om te begrijpen hoe negentien geestelijken uit Gorinchem in Brielle terechtwamen, moet je naar het voorjaar van 1572.

De Nederlanden waren al jaren onrustig. In 1566 trok de Beeldenstorm door het land: groepen protestanten vernielden beelden en altaren in kerken. Een jaar later stelde de hertog van Alva, de landvoogd van koning Filips II, de Raad van Beroerten in. Die rechtbank moest opstandelingen en beeldenstormers straffen. Volgens de historicus Jonathan Israel werden bijna negenduizend mensen veroordeeld voor ketterij of verraad. De meesten waren gevlucht en werden bij verstek veroordeeld. Ongeveer duizend vonnissen werden ook echt uitgevoerd. In de volksmond kreeg de rechtbank de naam Bloedraad.

Vervolging om het geloof was toen niet nieuw. Al op 1 juli 1523 waren op de Markt van Brussel twee augustijner monniken, Hendrik Voes en Johannes van Esschen, verbrand omdat ze de leer van Luther volgden. Onder keizer Karel V en zijn zoon Filips werd wie zich van Rome afkeerde, stelselmatig opgespoord.

Een deel van de gevluchte opstandelingen voer op zee. Ze noemden zich watergeuzen. Toen ze uit de Engelse havens geweerd werden, kwam hun vloot op 1 april 1572 voor Den Briel terecht, zoals Brielle toen heette. Onder leiding van admiraal Lumey en Willem Bloys van Treslong namen ze de stad in, in naam van Willem van Oranje. Het was de eerste stad die de opstand op de Spanjaarden veroverde.

Het Historisch Museum Den Briel noemt het nog altijd de eerste smaak van vrijheid.

Voor katholieken pakte het anders uit. De geuzen keerden zich tegen de geestelijkheid. Kloosters werden gesloten. Het klooster van Sint-Elisabeth, net buiten de stad in Rugge, werd die maand al gesloten en geplunderd. Daar stond de turfschuur.

ADMIRAAL LUMEY

Willem van der Marck, heer van Lumey, was een zoon van graaf Jan van der Marck. Hij werd in 1542 in Luik geboren. Over zijn jeugd is weinig opgetekend. In 1572 was hij admiraal van de geuzenvloot.

Het Biografisch Woordenboek van Van der Aa, een negentiende-eeuws naslagwerk, is niet mild over hem. Het noemt zijn raad om Den Briel te plunderen en weer te verlaten onverstandig. Later dat jaar zou hij bij de verovering van Schoonhoven twee monniken hebben laten doden. In Leiden liet hij prior Cornelis Musius van het Delftse Sint-Agathaklooster pijnigen en ophangen, op een beschuldiging die nooit bewezen werd. Volgens de geschiedschrijver Bor stuurde Oranje een bode om Musius te redden. Lumey liet de poort dicht en versnelde de executie.

Dat patroon zie je ook in Gorinchem en Brielle terug.

GORINCHEM, EIND JUNI

Op 26 en 27 juni 1572 viel Gorinchem in handen van de geuzen. Volgens een masterscriptie uit 2013 over Lumey gaf waarschijnlijk geuzenkapitein Marinus Brandt het bevel, en niet Lumey zelf. Alle katholieke geestelijken van de stad werden gevangengenomen.

Er was een klooster van franciscanen in Gorinchem. Franciscanen, ook minderbroeders genoemd, zijn een orde die teruggaat op Franciscus van Assisi. Ze leven in armoede en trekken rond om te preken.

Het klooster in Gorinchem telde in die jaren twaalf priesters en zes lekenbroeders, broeders zonder priesterwijding. Hun overste had de titel gardiaan. Dat was Nicolaas Pieck.

Pieck was in 1534 in Gorinchem geboren. In 1558 werd hij priester gewijd. Ongeveer tien jaar later werd hij gardiaan in zijn eigen geboortestad. Hij en zijn broeders hielpen de pastoors door te preken en bijeenkomsten te leiden.

De pastoor van de stad was Leonardus van Veghel. In sommige bronnen staat zijn naam als Vechel. Hij was in 1527 geboren en had in Leuven gestudeerd, samen met onder anderen Nicolaas Pieck. Op zijn negenentwintigste werd hij pastoor van Gorinchem. Zijn levensbeschrijving noemt hem oprecht, geleerd en welbespraakt. In het jaar voor zijn dood, toen de spanning in de stad opliep, kreeg hij een pastoraat in Gouda aangeboden. Hij bleef.

Van Veghel en Pieck werden in de gevangenschap de leiders van de groep.

BIJNA TWEE WEKEN

Wat er de volgende dagen in Gorinchem gebeurde, kennen we vooral uit katholieke verslagen. Alle bronnen zijn het over de hoofdlijn eens. Bijna twee weken lang werden de gevangenen mishandeld, vernederd en onder druk gezet om hun geloof af te zweren.

Over Nicolaas Pieck gaan twee verhalen rond. In het eerste werd hij aan het koord om zijn middel opgehangen, tot het koord brak en hij bewusteloos neerviel. In het tweede probeerden zijn twee broers hem vrij te krijgen. Hij zou geweigerd hebben zonder de anderen te gaan. Beide verhalen staan in heiligenlevens en in de Catholic Encyclopedia van het begin van de twintigste eeuw. Een onafhankelijke bron ervoor heb ik niet gevonden.

Hoe weten we dan zoveel? Door een jongen uit Gorinchem. Willem Hessels van Est, later bekend als Estius, werd in 1542 in de stad geboren. Hij was een neef van Nicolaas Pieck. Hij werd hoogleraar aan het seminarie in Douai, in het noorden van Frankrijk, en een gezaghebbend Bijbeluitlegger. In 1603 publiceerde hij een geschiedenis van de martelaren, een jaar later ook in het Nederlands. Volgens het heiligdom in Brielle verzamelde hij getuigenissen van mensen die erbij waren geweest. Daardoor zijn van de meeste martelaren de naam, de herkomst, het werk en de leeftijd bekend.

Je moet dat boek lezen voor wat het is. Het is geschreven door een familielid, door een katholiek, om de martelaren te eren. Het is ook vrijwel alles wat we hebben. Historici gebruiken het, en zo doe ik het ook. Waar een detail alleen uit die traditie komt, zeg ik het.

EEN SCHUIT NAAR DEN BRIEL

In de nacht van 5 op 6 juli werden de gevangenen per schuit naar Den Briel gebracht. Onderweg, bij Dordrecht, werden ze volgens de katholieke verslagen aan nieuwsgierigen getoond, tegen betaling.

In Brielle sloten nog vier priesters van elders zich bij de groep aan. Een van hen was Jan van Hoornaar, een dominicaan die volgens de Catholic Encyclopedia de sacramenten was komen bedienen. Twee anderen waren norbertijnen, kanunniken van een orde die in de Nederlanden veel parochies bediende: Jacobus Lacops en Adrianus Janssen, pastoor in Monster. De vierde was Andreas Wouters, pastoor van Heinenoord. Met hen erbij waren het drieëntwintig mannen.

Op 7 juli liet Lumey hen verhoren. Hij liet ook een soort dispuut houden, een twistgesprek over het geloof. De eis was helder. Ze moesten twee dingen afzweren. Het eerste was hun geloof dat Christus wer-

kelijk aanwezig is in het brood en de wijn van de eucharistie, de mis. Het tweede was het gezag van de paus.

Het waren precies de punten waarover katholieken en calvinisten het meest verdeeld waren. Voor de geuzen hoorden ze bij de macht waartegen ze in opstand waren. Voor de gevangenen waren het geen bijzaken. Ze waren het hart van hun kerk.

Van de drieëntwintig gaven er twee toe tijdens de verhoren. Bij de terechtstelling vielen er nog twee af. Een van hen was volgens de heiligenkenner Louis Goosen de priester Pontus de Heuter. Wat er met deze vier verder gebeurde, vertellen de bronnen die ik las niet. Ik oordeel er niet over. Wie zelf nooit voor zo'n keus heeft gestaan, weet niet wat hij zou doen.

Negentien weigerden.

EEN BRIEF VAN DE PRINS

Hier komt Willem van Oranje in het verhaal. Er gaat een eenvoudige versie rond: de prins vroeg om de vrijlating van de gevangenen, en Lumey luisterde niet. Dat klopt in de kern, maar het is iets ingewikkelder.

Meerdere bronnen bevestigen dat Oranje had bevolen priesters en kloosterlingen met rust te laten. Louis Goosen schrijft dat de prins godsdienstvrijheid had beloofd en het onverdraagzame element in de opstand afkeurde. De oude Catholic Encyclopedia vermeldt dat er tijdens de verhoren in Brielle een brief van Oranje kwam, met het bevel aan alle gezagsdragers om priesters en religieuzen ongemoeid te laten.

De scriptie over Lumey uit 2013 voegt een detail toe, op basis van het boek van Estius. De brief, waarin de prins eiste dat de gevangenen werden vrijgelaten, kwam terecht bij kapitein Marinus Brandt.

Brandt stuurde Lumey een kopie. Lumey voelde zich gekrenkt dat hij geen origineel kreeg, en liet dezelfde nacht de gevangenen ophangen.

Of het zo gegaan is, kan ik niet controleren. Het detail van de kopie komt uit de katholieke overlevering. De datum van de brief en aan wie hij precies gericht was, vond ik nergens. Vast staat wel dat de prins de geestelijken wilde sparen, en dat zijn admiraal het anders deed.

DE NACHT VAN 9 JULI

In de nacht werden de negentien naar Rugges gebracht. Het klooster van Sint-Elisabeth stond er leeg en geplunderd. De bronnen verschillen een paar uur in hun tijdsaanduiding: het bisdom Rotterdam spreekt van de nacht van 8 op 9 juli, andere bronnen van de nacht van 9 juli.

In de turfschuur werden ze opgehangen aan de balken. Daarna werden de lichamen verminkt en in een kuil begraven, zo vermelden Goosen en de Catholic Encyclopedia.

Wie waren ze? Elf franciscanen, onder wie Nicolaas Pieck, zijn plaatsvervanger Hieronymus van Weert, en Willehad, een Deen die in 1482 geboren was. Een dominicaan, Jan van Hoornaar. Twee norbertijnen. Een augustijner kanunnik, Jan van Oisterwijk, die in Gorinchem kapelaan van het begijnhof was. En vier wereldheren, priesters die niet in een klooster leefden, onder wie pastoor Leonardus van Veghel en Godfried van Duynen, geboren in 1502. De jongste, de lekenbroeder Cornelis van Wijk bij Duurstede, was in 1548 geboren.

Er is een getuigenis die de plek vastlegt. Op 18 november 1619 verklaarde een vrouw, Anna Centen, dat de martelaren in de turfschuur van het klooster van Rugges waren opgehangen. Ze was

er ongeveer vier maanden na de moord komen wonen. Ze vertelde dat ze als kind op de balk had gespeeld waaraan ze hadden gehangen, en dat veel mensen de plek kwamen vereren. Het is een kleine, menselijke zin in een verhaal vol geweld. Een kind op een balk, zonder te weten wat daar gebeurd was.

WAT VAN LUMEY OVERBLEEF

Wat gebeurde er met de man die het bevel gaf?

De prins keurde het optreden van zijn admiraal af. Na de zaak van Musius in Leiden eiste Oranje dat Lumey de wapens neerlegde en zijn manschappen ontsloeg. Op 24 januari 1573 trok de prins zijn aanstellingen in. Lumey werd in Gouda gevangengezet, kwam vrij, werd opnieuw gegrepen en opgesloten op slot Honingen. Hij ontsnapte, liet in Rotterdam een protest voorlezen en vertrok in mei 1574 naar Aken.

Op 1 mei 1578 stierf hij in Luik, zeven dagen nadat hij na een maaltijd ziek was geworden. Bij de lijkschouwing werd vergiftiging vermoed. Hij was ongetrouwd en had geen kinderen.

Ik vertel dit niet als afrekening. Wel laat het zien dat de opstand zelf niet één stem had. De leider van de opstand wilde dit geweld niet. Zijn admiraal deed het toch.

VAN BRUSSEL NAAR ROME

In 1615 groeven twee franciscanen de stoffelijke resten op en brachten ze naar Brussel. Daar werden ze bijgezet in de kerk van de franciscanen.

Op 14 november 1675 werden de negentien in Rome zalig verklaard door paus Clemens X. Een zaligverklaring betekent in de katholieke kerk dat iemand openlijk vereerd mag worden, vaak in een bepaalde streek. Op 29 juni 1867 volgde de heiligverklaring door

paus Pius IX. Het was een van zeven heiligverklaringen op die dag. Een heilige mag in de hele wereldkerk vereerd worden. Op 9 juli 1867 vierde Brielle het feest.

Die heiligverklaring viel in Nederland niet in een vacuüm. In 1853 had de paus de katholieke bisdommen in Nederland hersteld. Dat leidde tot de Aprilbeweging, een golf van protestants protest. Volgens de scriptie uit 2013 hielden de Nederlandse bisschoppen de pauselijke bul van de heiligverklaring daarom bewust uit de publiciteit. Na 1867 laaide de strijd tussen katholieke en protestantse schrijvers over de geuzen en Lumey toch weer op. Een gebeurtenis van driehonderd jaar eerder was opnieuw een twistpunt.

Hoe kijk jij naar zo'n verhaal, als je zelf protestant bent? Of als je katholiek bent? Het is verleidelijk om alleen de martelaren van je eigen kant te tellen. Beide kerken hebben ze.

EEN KAPEL VAN HOUT

Op 20 mei 1867 kwam het grasland waar de schuur had gestaan in handen van het bisdom Haarlem. Over de precieze plek bestond lang onzekerheid. Onderzoek van J.W.L. Smit, hoogleraar aan het seminarie in Warmond, nam die weg: de schuur had gestaan aan het oosteinde van een visvijver die de Heilige Put heette.

In 1877 kwam er een houten omgang rond het veld. Tussen 1878 en 1880 bouwde architect E.J. Margry er een houten kapel met twee torens. Hout, omdat Brielle toen nog een militaire functie had. Het was het eerste katholieke bedevaartscomplex van dit soort in Nederland. De omgang kreeg een kruisweg die in 1870 in België was gemaakt. Na een storm werd hij in 1912 vervangen door de betonnen gang die er nu nog staat.

In 1921 ontwierp Jan Stuyt het ciborium op de plek van de schuur. Beeldhouwer Jan Oosterman maakte de reliëfs en beelden van de

martelaren. In 1922 kwam er een bronzen reliekschrijn, een kist voor de resten van de heiligen.

Tussen 1929 en 1931 werd de grote bakstenen kerk gebouwd, naar een ontwerp van de Rotterdamse architect H.P.J. de Vries. Hij werd op 29 april 1932 geopend en staat op de plek waar tot 1572 de kloosterkerk had gestaan. De houten kapel ging in 1948 tegen de vlakte.

Er gaat ook een legende rond. Op de plek van de terechtstelling zou een struik zijn opgekomen met negentien witte bloemen. Dat verhaal hoort bij de verering. Een historische bron noemt het niet.

EEN KRUIS UIT GORINCHEM

In Gorinchem zelf stond een kerk die naar de martelaren genoemd was, aan de Haarstraat. Het gebouw is van 1838. Het dient al lang niet meer als kerk en is verbouwd tot appartementen. De neoclassicistische voorgevel staat er nog.

Uit die kerk kwamen in 1985 het grote bronzen kruis, de koorbank en de katheders naar Brielle. Zo staan de spullen van de kerk uit de stad waar de mannen woonden, nu op de plek waar ze stierven. De katholieke parochie in Gorinchem draagt hun naam nog: parochie Heilige Martelaren van Gorcum.

ELK JAAR IN JULI

Rond 9 juli is er in Brielle de Nationale Bedevaart, met een proces-sie, een kruisweg in de omgang en een zegen bij het ciborium. In 2017 kwamen er volgens het bisdom Rotterdam ongeveer duizend pelgrims. In 2022 werd herdacht dat het 450 jaar geleden was.

In de kerk staat bij het hoogaltaar een groot kruis met passiebloemen eromheen. Die bloem is genoemd naar het lijden van Jezus: haar krans lijkt op de doornenkroon, haar drie stampers op de drie spijkers. Het zijn er negentien, met elkaar verbonden, voor de ne-

gentien mannen die elkaar in de gevangenschap moed inspraken. Voor de reliekschrijn brandt een kaars voor ieder van hen.

Voor wie protestants is, is dit geen comfortabel verhaal. Hier hingen protestanten mensen op om wat ze geloofden over brood en wijn en over Rome. Ik wil dat niet kleiner maken dan het is. De mannen in de schuur waren gewone priesters en broeders uit een rivierstad. Ze kregen de kans om vrij te komen als ze twee zinnen afzwoeren. Ze deden het niet.

In het boek Openbaring schrijft Johannes aan een gemeente die vervolging te wachten staat: *Wees trouw tot in de dood, en Ik zal u de kroon van het leven geven.* (Openbaring 2:10).

Op het grasveld achter de kerk is de schuur verdwenen. De balk is weg, de turf is weg. Wat er ligt, is een lijn van steen in het gras. Je kunt erlangs lopen. Je kunt binnen die lijn gaan staan, waar Anna Centen als kind speelde.

GA ER ZELF HEEN

Het heiligdom van de Martelaren van Gorcum ligt aan De Rik 5, op de hoek met de Kloosterweg, net buiten de oude vestingstad Brielle. Je vindt er de bedevaartkerk uit 1929-1931, de betonnen omgang met de kruisweg en, op het martelveld, het ciborium van Jan Stuyt met in het gras de omtrek van de turfschuur. In de kerk staan het reliekschrijn, het kruis uit Gorinchem en de negentien passiebloemen. Kerk, omgang en ciborium zijn rijksmonument.

De kerk is alleen open tijdens het bedevaartseizoen, van eind mei tot begin september. Kijk voor openingstijden en voor de datum van de Nationale Bedevaart op de website van het heiligdom.

Het heiligdom heeft een wandelroute, de Geuzen- en Martelarenroute, die loopt van de plek waar de watergeuzen in 1572 de stad

binnenkwamen naar de bedevaartkerk. Zo loop je beide kanten van het verhaal in één middag. In de stad zelf vertelt het Historisch Museum Den Briel over de inname van 1 april 1572; kijk voor openingstijden op de website van het museum.

In Gorinchem staat aan de Haarstraat nog de gevel van de voormalige kerk van de Martelaren van Gorcum. Het is nu een woongebouw. De gevel kun je vanaf de straat zien.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de inname van Den Briel door de watergeuzen op 1 april 1572; de inname van Gorinchem op 26 en 27 juni 1572 en de gevangenneming van de geestelijken; de overbrenging naar Brielle begin juli; het verhoor onder Lumey en de eis om de eucharistieleer en het gezag van de paus af te zweren; de ophanging van negentien mannen in de turfschuur van het klooster in Rugge op 9 juli 1572; Oranjes bevel om geestelijken te sparen; de zaligverklaring in 1675 en de heiligverklaring op 29 juni 1867; de bouw van omgang (1877 en 1912), houten kapel (1878-1880), ciborium (1921) en kerk (1929-1931); de Nationale Bedevaart in juli.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: de mishandelingen in detail, waaronder Pieck aan zijn koord; de weigering van Pieck om zonder de anderen vrij te komen; het tentoonstellen van de gevangenen bij Dordrecht; dat Lumey een kopie van Oranjes brief kreeg en zich daardoor gekrenkt voelde (Estius-traditie, via de scriptie van 2013); de getuigenis van Anna Centen uit 1619; het aantal van drieëntwintig gevangenen en vier afvalligen.

Onbevestigd: de datum en de geadresseerde van Oranjes brief; het precieze uur van de ophanging (de bronnen spreken van de nacht van 8 op 9 juli en van de nacht van 9 juli); de struik met negentien

witte bloemen (legende); de betrokkenheid van Lumey bij de doden in Schoonhoven (alleen Van der Aa).

Duiding: of de negentien martelaren zijn in kerkelijke zin, is een oordeel van de katholieke kerk. Vast staat dat ze stierven omdat ze weigerden hun geloof af te zweren. De opstand had ook andere kanten: de vervolging van protestanten door Karel V, Filips II en de Raad van Beroerten ging eraan vooraf.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Heiligdom Martelaren van Gorcum, hoofdpagina
2. Heiligdom Martelaren van Gorcum, “De geschiedenis”
3. Heiligdom Martelaren van Gorcum, “Historie”
4. Heiligdom Martelaren van Gorcum, “Het verhaal van de bloemen”
5. Heiligdom Martelaren van Gorcum, “Plan uw bedevaart”
6. Louis Goosen, *Van Afra tot de Zevenslapers* (DBNL)
7. “De ware plaats der marteling” (DBNL)
8. Van der Aa, Biografisch Woordenboek, “Willem van der Marck (Lumey)” (DBNL)
9. Van der Aa, Biografisch Woordenboek, “Hendrik Voes” (DBNL)
10. Mirjam Zeilmaker, *Willem II van der Marck, Vrijheer van Lumey*, masterscriptie Universiteit Leiden (2013)
11. Bisdom Rotterdam, “Wie zijn de martelaren?”
12. Bisdom Rotterdam, themanummer Martelaren van Gorcum (2017)
13. Rijksmonumentenregister 518183, bedevaartkerk Brielle
14. Rijksmonumentenregister 518184, omgang
15. Rijksmonumentenregister 518186, ciborium
16. Archimon, bedevaartkerk Brielle
17. Archimon, Brielle

18. Archimon, Gorinchem
19. Historisch Museum Den Briel, thema Watergeuzen
20. Historisch Museum Den Briel, *Executie van de martelaren van Gorinchem*
21. Catholic Encyclopedia, "Martyrs of Gorkum"
22. Catholic Encyclopedia, "Willem Hessels van Est" (New Advent)
23. RKkerk.nl, Nationale Bedevaart Brielle
24. GCatholic, Sint-Martinuskerk Gorinchem
25. Wikipedia, "Martyrs of Gorkum"
26. Wikipedia, "Nicholas Pieck"
27. Wikipedia, "Council of Troubles"

Nawoord

Acht plekken, van Utrecht rond 695 tot Brielle in 1572. Een kerk in een oud Romeins fort. Een bron in Dokkum. Een put bij een leeg graf in Egmond. Een huis in Deventer dat iemand weggaf. Een monnik in Zwolle die een boek schreef over volgen. Een weduwe in Den Haag die zei dat het brood en meel was. Een priester in Witmarsum die zijn naam achterliet. En een schuur in Brielle waarvan alleen de omtrek bleef.

Wie deze plekken achter elkaar bezoekt, ziet hoe het geloof in deze streken is gegroeid. Eerst kwam het van buiten, met monniken die over zee kwamen. Daarna werd het iets van de mensen hier zelf, in kloosters en in huizen waar gewone mannen en vrouwen samen baden en lazten. En toen het geloof ging schuren met de macht, kostte het levens. Aan alle kanten.

Bij het schrijven merkte ik hoe vaak het mooiste verhaal juist het minst zeker is. De bron die opwelde, het boek boven het hoofd, de woorden uit een verhoor. Ik heb die verhalen verteld, want ze horen bij deze plekken. Maar ik heb erbij gezegd waar ze vandaan komen. Wat wel vaststaat, is vaak ook genoeg om stil van te worden.

In het volgende deel gaan we verder: naar Leiden en Dordrecht, naar een schuilkerk op een zolder, een plein in Zeist en een dorp in Groningen. Tot die tijd liggen de stenen van dit deel er gewoon. Ga erheen. Neem iemand mee. En als iemand vraagt wat ze betekenen, vertel het dan.

Wanneer uw kinderen morgen vragen zullen: Wat betekenen deze stenen voor u? (Jozua 4:6)